

**ПОВЕРНЕННЯ
З НІМЕЧЧИНИ
В УКРАЇНУ
ГРАМОТИ ПЕТРА І
ІОАСАФУ
КРОКОВСЬКОМУ
1708 РОКУ**

Матеріали урочистого
передання грамоти
та українсько-німецького колоквіуму
30 травня 2019 р.,
присвяченого історії
унікального документа
Софійської колекції

NATIONALE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER UKRAINE
WERNADSKYI-NATIONALBIBLIOTHEK DER UKRAINE
MINISTERIUM FÜR AUSWÄRTIGE ANGELEGENHEITEN DER UKRAINE
KULTURMINISTERIUM DER UKRAINE
Gemischte Ukrainisch-Deutschen Kommission zu Fragen der Rückführung
und Restitution von während und in der Folge des Zweiten Weltkriegs verschollenen
und unrechtmäßig verbrachten Kulturgütern
AUSWÄRTIGES AMT DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND
Eberhard Karls Universität Tübingen

**RÜCKGABE AUS DEUTSCHLAND IN DIE UKRAINE
DER URKUNDE PETER DES I.
AN JOASAPH KROKOVSKIJ AUS DEM JAHR 1708**

**Materialien der feierlichen Übergabe der Urkunde
und des ukrainisch-deutschen Kolloquiums am 30. Mai 2019,
gewidmet der Geschichte des einzigartigen Dokuments
der Sammlung von Sofia**

Kyjiw 2019

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
Змішана українсько-німецька комісія з питань повернення та реституції
втрачених та незаконно переміщених
під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА
Тюбінгенський університет Еберхарда Карла

**ПОВЕРНЕННЯ З НІМЕЧЧИНИ В УКРАЇНУ
ГРАМОТИ ПЕТРА І
ІОАСАФУ КРОКОВСЬКОМУ 1708 РОКУ**

**Матеріали урочистого передання грамоти
та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р.,
присвяченого історії унікального документа
Софійської колекції**

Київ 2019

УДК 027.54(477-25)НБУВ:341.384:[008:316.752]+271.222(477-25)-77
П-421

Редакційна колегія

Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Л. В. Муха, О. С. Онищенко, Г. В. Папакін

Рецензенти

доктор історичних наук, професор І. Н. Войцехівська
доктор історичних наук, професор Н. І. Шип

Робота виконана за рахунок коштів бюджетної програми
«Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень»
(КПКВК 6541230)

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 7 від 19 листопада 2019 р.)

Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іоасафу Кроковському
П-421**1708 року** : Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; упоряд. Л. А. Дубровіна, Т. І. Арсеєнко, З. К. Шарикова. – Київ, 2019. – 123 с.

ISBN 978-966-02-9139-3

Матеріали збірника висвітлюють видатну подію в історії спільних українсько-німецьких культурних і наукових зв'язків та результат співпраці багатьох науковців, державних і громадських діячів України та Федеративної Республіки Німеччина в галузі реституції культурних цінностей. 30 травня 2019 року було проведено урочисті заходи, пов'язані з поверненням з Німеччини до фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського грамоти Петра I про затвердження на Київську митрополію Іоасафа Кроковського 1708 року, незаконно вивезеної під час Другої світової війни. Публікуються виступи офіційних представників НАН України, Міністерства культури України, заміністра закордонних справ України, Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні, а також директора Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету Клауса Гестви, членів Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. У збірнику також публікуються матеріали наукового українсько-німецького колоквиуму за участю українських та німецьких вчених, присвяченому історії дослідження та поверненню грамоти, обговоренню питань реституційного процесу між нашими країнами в галузі культурної спадщини.

Розраховано на вчених, викладачів закладів вищої освіти, фахівців бібліотек, музеїв, архівів, а також широке коло дослідників.

УДК 027.54(477-25)НБУВ:341.384:[008:316.752]+271.222(477-25)-77
П-421

ISBN 978-966-02-9139-3

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського НАН України, 2019

УРОЧИСТЕ ПЕРЕДАННЯ В УКРАЇНУ
«СОФІЙСЬКОЇ ГРАМОТИ» –
ОРИГІНАЛУ ЦАРСЬКОЇ ГРАМОТИ ПЕТРА І
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ НА КИЇВСЬКУ МИТРОПОЛІЮ
ІОАСАФА КРОКОВСЬКОГО 1708 РОКУ,
ВИВЕЗЕНУ З УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Відкриття заходу та вітальні слова

30 травня 2019 року до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) з Німеччини була офіційно передана грамота Петра I від 1708 року про затвердження поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського, а також відбувся науковий німецько-український колоквиум, присвячений історії дослідження та повернення грамоти, обговоренню питань реституційного процесу в галузі культурної спадщини між нашими країнами.

У цій зворушливій події взяли участь високоповажні гості: віцепрезидент Національної академії наук України, голова Секції суспільних та гуманітарних наук НАН України академік Сергій Пирожков, радник Президії НАН України, почесний генеральний директор НБУВ академік Олексій Онищенко, міністр культури Євген Нищук, заступник міністра закордонних справ України Василь Боднар, перший секретар Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні Себастьян Громіг, директор Інституту Східноєвропейських студій Тюбінгенського університету Клаус Гества, українські та німецькі науковці.

Українські та німецькі учасники перед початком урочистого заходу

Початок урочистої церемонії передання грамоти Петра І

Відкриваючи урочисте зібрання, академік **Сергій Пирожков** привітав усіх присутніх від імені президента НАН України академіка Бориса Патона, який відзначив роль НАН України та НБУВ у цій міжнародній події і тісну співпрацю вчених та урядовців обох країн, побажав успіхів у роботі форуму.

Сергій Пирожков нагадав, що бібліотека створювалася в листопаді 1918 року гетьманом України Павлом Скоропадським як важлива установа Української Академії наук у непростий час революцій, війн і новітнього державотворення – встановлення радянської влади, скасування інститутів періоду Російської імперії, націоналізації усіх форм приватної власності. Цей буреломний період великих соціальних потрясінь супроводжувався відділенням церкви від держави та конфіскацією її майна. Виникла реальна загроза втрати усього багатвікового надбання попередньої культурної спадщини, передусім пам’яток писемності й друку, багато колекцій було залишено напризволяще.

І ось у ті часи, наголосив С. Пирожков, когорта видатних державних діячів на чолі з першим президентом Української Академії наук Володимиром Івановичем Вернадським та тодішнім міністром освіти в уряді Павла Скоропадського Миколаю Василенком змогли не лише започаткувати потужний науковий центр світового значення, а й за короткий час сконцентрувати унікальні рукописні й книжкові фонди світової літературної та культурної спадщини. Створюючи Національну книгозбірню, Академія наук збирала під своє крило значну кількість книжкових та рукописних колекцій багатьох приватних бібліотек, музеїв, університетів, просвітницьких організацій та церковних зібрань, яким загрожувала небезпека бути втраченими, і тим самим вдалося зберегти ці раритети, історичну пам'ять народу України. Сьогодні в цьому історичному корпусі Національної бібліотеки зберігається величезний масив культурного надбання, що нараховує майже 6 тисяч одиниць унікальних фондів.

Чергова загроза втрати Україною її історичних документів, зауважив промовець, була пов'язана з періодом Другої світової війни, коли ці колекції були незаконно вивезені до Німеччини, і доля багатьох з них і досі не відома.

Тому акт повернення історичних документів має як символічне, так і практичне значення для подальшого розвитку сучасних українсько-німецьких відносин, а головне – він є встановленням історичної справедливості та результатом наполегливої діяльності великої групи вчених, дипломатів, правників і державних діячів Німеччини та України. Це не могло відбутись без допомоги, в тому числі фінансової, Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина, Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні, за що висловлюємо усім щиро подяку.

Він також підкреслив значну роль у справі повернення грамоти Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, створеної при Міністерстві культури України, де протягом років працювали наукові експерти обох країн. Поверненню грамоти також сприяло Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина.

Окремо С. Пирожков відзначив, що в історії України та Німеччини вперше відбувається така значна наукова подія, як українсько-німецький колоквиум «Поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського 1708 року: Українсько-німецька історія оригіналу грамоти Петра І», організований під патронатом Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина та Національної академії наук України, за сприяння Міністерства культури України, Міністерства закордонних справ України та Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина, а також Інституту Східноєвропейських студій Тюбінгенського університету.

Цей колоквіум об'єднав авторитетних і знаних вчених наших країн, експертів, які долучилися до вивчення та повернення цього історичного документа, вчених, що зробили значний внесок у дослідження реституційних проблем, і відкрив нові перспективи в наших наукових стосунках та творчій співпраці.

Привітав присутніх з цією важливою подією заступник міністра закордонних справ України **Василь Боднар**, зазначивши, що сам факт повернення історичної цінності – це ознака цивілізованої співпраці України та Німеччини, і цій тривалій роботі, безумовно, сприяла скоординована взаємодія дипломатичних кіл України та Німеччини. Він висловив упевненість у тому, що співпраця різних урядових організацій, міністерств та відомств обох країн, участь у ній учених обох країн триватиме й надалі, набуде двостороннього характеру, що сприятиме взаєморозумінню важливості реституційного процесу. Цей процес має позитивну динаміку в галузі музейної спадщини. Він охоплює й культурні цінності наукових бібліотек. Це, як зазначив заступник міністра, стане одним з реальних факторів розвитку наших плідних стосунків у галузі науки і культури.

Перший секретар Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні **Себастьян Громіг** наголосив, що здійснені спільні дослідження і саме повернення грамоти Петра I до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського стали переконливим прикладом того, наскільки багатогранною є двостороння німецько-українська співпраця. Ця 300-річна грамота, важливий історичний документ і цінна пам'ятка культури, нарешті знову повернулася туди, де перебувала. І ця подія, зазначив пан Себастьян Громіг, є важливим символом німецько-українських відносин.

Ця грамота пройшла великий шлях, вона була вивезена під час Другої світової війни, врешті-решт потрапила до Тьубінгенського університету. Ще минулого року цей університет та Федеральний уряд як жест доброї волі

ухвалили рішення повернути її Україні. Щоб її зберігали і досліджували там і ті, кому вона історично належить. Через сприяння та взаємодію наших міністерств закордонних справ цю грамоту ще у березні цього року було передано Послу України у Берліні Андрію Мельнику, який офіційно передав її Міністерству культури України.

Пан Громіг висловив задоволення, що представляючи Посла Ернста Райхеля, він може сприяти переданню грамоти на постійне зберігання Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та висловив сподівання, що цей жест німецької сторони слугуватиме позитивною основою для подальшої спільної взаємодії, тісної німецько-української співпраці у досягненні динаміки й щодо інших переміщених культурних цінностей. Пан Громіг побажав плідної роботи колективуму, приуроченому до урочистих подій передання грамоти, пізнавальних дискусій, які збагачують досвід вирішення проблем і розвивають наукову та культурну діяльність.

Міністр культури України **Євген Нищук** привітав усіх присутніх у стінах Інституту рукопису НБУВ – осередку найцінніших рукописних пам'яток та культурної книжкової спадщини, історичних колекцій українського народу та народів інших країн, що належать світовій спадщині. Ця наукова подія засвідчує велику зацікавленість і небайдужість сторін до питання повернення та збереження культурних цінностей. Міністр зазначив, що ключовим питанням культурної співпраці України і Німеччини був і залишається пере-

говорний процес стосовно повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Загально визнано, що у цей період Україна зазнала величезних втрат – понад 300 тисяч музейних експонатів, близько десятка мільйонів книг, рукописів та архівних документів. Далеко не всі раритети повернулися, знайти та повернути вдасться лише поодинокі пам'ятки, оскільки під час війни зникли і довоєнні інвентарні книги, каталоги, описи.

Це велика історія й великий символізм, – зазначив він. Кропітка робота великої групи дослідників завершилась цією надзвичайно значною подією – поверненням раритету, і так символічно вийшло, що цей акт збігся в часі з важливим для нас періодом повернення Українській церкві автокефалії. Міністр відзначив багаторічний діалог Україна – Німеччина щодо повернення та реституції культурних цінностей, що відбувається у рамках роботи Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції

втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, створеної при Міністерстві культури України, – одного з пріоритетних напрямів діяльності Міністерства культури України. Завдяки роботі цієї комісії було зафіксовано низку двосторонніх домовленостей, реалізації яких сприяли невтомні та подвижницькі зусилля наших попередників, а також професіоналізм та принциповість нинішніх співголів Змішаної комісії – першого заступника міністра культури Світлани Фоменко, з української сторони, та Посла з особливих доручень, статс-секретаря у відставці пана д-ра Міхаеля Янсена – з німецької.

Саме Протоколом XII засідання комісії 27–28 листопада 2018 р. було повернуто в Україну картину Сергія Васильковського «Етюд з будинком» з Харківського художнього музею, а також царську грамоту Петра I від 1708 року про затвердження поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського.

Під час урочистої презентації грамоти 24 травня 2019 р. згадувалося повернення ще однієї грамоти Петра I початку XVIII ст., яка була передана у фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві на початку 90-х років. Вона була придбана у приватної особи в Німеччині директором київської філії Гете-Інституту графінею Уте Баудіссін за участю німецького дослідника доктора Вольфганга Айхведе, який сьогодні також присутній на цьому високоповажному науковому зібранні.

14 березня 2019 р. у приміщенні Федерального міністерства закордонних справ німецька сторона в особі державного секретаря МЗС ФРН Вальтера Лінднера, голови німецької частини Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, Посла з особливих доручень, статс-секретаря у відставці пана доктора Міхаеля Янсена, керівника Робочого штабу України зовнішньополітичного відомства доктора Андреаса Протмана у присутності учасників німецько-української групи з дослідження походження грамоти Петра I 1708 р. передала її Україні.

13 квітня 2019 р. о 2.00 ночі бортом № 1 раритет прибув до України, який мали честь зустрічати особисто я і мій заступник Тамара Мазур. До вчора грамота перебувала на тимчасовому зберіганні в заповіднику «Софія Київська», а сьогодні Міністерство культури має високу честь урочисто передати її на постійне зберігання до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, звідки вона була незаконно вивезена. Повернення грамоти – важливий крок на шляху поглиблення партнерських відносин України з Німеччиною.

Ця подія стала резонансною в культурному житті українського суспільства. Пан міністр висловив подяку за конструктивне партнерство Міністерству

Статс-секретар німецького МЗС Вальтер Лінднер і посол України в Німеччині Андрій Мельник на церемонії передання грамоти 1708 року, 14 березня 2019 року

закордонних справ України, Державній фіскальній службі, Національній поліції України, Національному заповіднику «Софія Київська» – всім, хто долучився до повернення грамоти в Україну. Він висловив спільне сподівання, що решта культурних цінностей України з числа викрадених знайде свій шлях додому.

Презентація повернутого раритету та його передання

Після виступів офіційних осіб заступник Міністра культури України Світлана Фоменко урочисто передала грамоту генеральному директору Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Любові Дубровиній в присутності директора Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету, професора Клауса Гестви. В урочистій атмосфері відбулося підписання акта передання грамоти.

Підписання та обмін актами передання грамоти

Світлана Фоменко привітала німецьких гостей та українських експертів, присутніх на форумі. Вона підкреслила важливість такої події, з огляду на те, що проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Окрім суто моральних аспектів, вона є сферою «великої політики» та міждержавних стосунків. 27 років тому Україна і Німеччина встановили дипломатичні відносини. За цей час співпраця між нашими країнами значно поглибилась, зокрема у сфері культури, а саме у царині повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей. Створення спеціальної Комісії, що розглядала ці питання, було важливим кроком у розбудові нашої суверенної держави, формуванні її самостійної культурної політики на міжнародній арені, інтеграції духовних цінностей української нації у світове співтовариство. За 26 років своєї діяльності Комісія переросла в мистецько-культурологічний орган міжнародної дипломатії в галузі повернення та реституції культурних цінностей. Вона відзначила конструктивну роботу Змішаної комісії і вагомий внесок наукових експертів обох сторін.

У своєму виступі професор **Клаус Гества**, директор Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету, підкреслив, що він дуже радий, що в такий чудовий сонячний день він має можливість представити і повернути цю грамоту, яка тривалий час зберігалася в Інституті. Передання її – це результат доволі тривалої роботи, а також закінчення багаторічної історії зникнення цієї грамоти, її мандрів за ці десятиріччя, які завершуються щасливим поверненням додому. «Винуватцями» цієї події є німецько-українська група експертів, яка була створена восени 2016 р. Німецько-українська комісія працювала три місяці, експерти зустрічалися в Тюбінгені, Берліні та Києві, ретельно досліджували архіви, щоб знайти підтвердження походження цієї грамоти, свідчення, де вона перебувала на початок війни, і після успішного завершення роботи було прийнято рішення про передання її Україні.

Великої подяки в цьому сенсі заслуговує робота заступниці директора

Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства доктора Катаріни Кухер, яка доклала багато зусиль як для розкриття цієї теми, так і до організації такої українсько-німецької групи. Нам було дуже приємно працювати з нашими українськими колегами – доктором Наталією Сінкевич та доктором Тетяною Себтою. Наша спільна праця свідчить, як можна разом конструктивно вирішувати складні проблеми, і може слугувати прикладом для подальшого вирішення інших складних питань у справі повернення цінностей.

Клаус Гества розповів, що у 2016 р. співробітники Інституту історії та регіональних студій Східної Європи при Університеті ім. Ебергарда Карла ум. Тюбінгені зацікавилися походженням грамоти, було зроблено припущення, що ця грамота була незаконно вивезена під час Другої світової війни. Ця здогадка знайшла своє підтвердження, коли українська дослідниця, фахівець з історії церкви Наталія Сінкевич, яка зараз мешкає у Німеччині, вказала на її приналежність колекції ризниці Софійського собору в Києві. У листопаді того ж року науковці представили детальний звіт своєї роботи з рекомендацією повернути грамоту Україні. Ректорат університету підтримав це рішення і передав звіт Міністерству науки, досліджень та мистецтва землі Баден-Вюртемберг для юридичної оцінки. На підставі наданих доказів та копій міністр Тереза Бауер ухвалила рішення про реституцію грамоти. Це історичне рішення сьогодні реалізовано в Києві.

Зліва направо: Клаус Гества, Катаріна Кухер,
Наталія Сінкевич, Андрій Мельник

Від імені німецької групи дослідників він висловив великі сподівання, що цей приклад надихне й на подальші дослідження і, можливо, нові відкриття. Адже є ще багато питань, які потребують свого дослідження, – це і російсько-українські відносини, і періоди часів Другої світової війни, окупації Києва й України.

Закінчив своє слово професор подякою. Насамперед вона була адресована Послу України в Німеччині Андрію Мельнику, який організував урочисте

приймання і отримання грамоти та забезпечив її перевезення в Україну.

Також він висловив подяку Міністерству закордонних справ України, яке забезпечило фінансування роботи українсько-німецької дослідницької групи та сприяло приїзду німецької делегації в Україну на урочисте засідання, і особисто статс-секретарю МЗС Німеччини Вальтеру Лінднеру.

І, звичайно, величезна подяка була висловлена Національній академії наук України, віцепрезиденту Академії Сергію Пирожкову і особливо пані Любові Дубровиній, яка була у постійному контакті з робочою групою, організувала цю зустріч і всі нинішні заходи. На знак великої поваги професор подарував пані Дубровиній букет квітів під оплески всіх присутніх.

Клаус Гества завершив свій виступ врученням квітів Любові Дубровиній

З вітальним словом виступила генеральний директор НБУВ, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор **Любов Дубровіна**. Вона зазначила, що передання грамоти є надзвичайною подією з огляду на масштабні втрати та переміщення культурних цінностей під час та внаслідок воєн.

Унікальний історичний документ опинився після війни в Тюбінгені, в Інституті Східноєвропейської історії та регіональних досліджень Тюбінгенського університету імені Ебергарда Карла (земля Баден-Вюртемберг, Німеччина). Цей факт встановлений завдяки дослідженням групи німецьких та українських експертів, які присутні сьогодні у цій залі. Це, зокрема, професор Клаус Гества, директор Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету, вчені Інституту, дослідники: доктор Наталія Сінкевич, науковий співробітник проекту «Релігійне знання в ранньомодерній Європі (800–1800 рр.)»; заступник директора Інституту Східноєвропейських студій доктор Катаріна Кухер; Корінна Кур-Королев, колишня співробітниця

Вітальне слово генерального директора НБУВ Любові Дубровіної

Інституту, а тепер – Центру сучасної історії у Потсдамі. З української сторони – старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства Тетяна Себта, а також співробітники Інституту рукопису НБУВ. Останні надавали допомогу дослідникам у пошуку матеріалів за фондами НБУВ, а також підготували свій експертний висновок для Міністерства культури України, провели додаткову експертизу походження грамоти за архівними матеріалами НБУВ. Це, зокрема, старші наукові співробітники Ольга Степченко, Олена Гальченко, Світлана Сохань.

Вирішальні кроки у справі повернення грамоти зроблено завдяки діяльності Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, створеної при Міністерстві культури України. Співголовою цієї комісії з української сторони була перший заступник міністра культури України пані Світлана Фоменко, співголовою з німецької сторони – Посол з особливих доручень, статс-секретар у відставці пан Міхаель Янсен, який, на жаль, не зміг приїхати на цю подію, але передав своє вітання. Йому особисто ми висловлюємо вдячність за сприяння у переданні грамоти та інших раритетів в Україну.

Серед присутніх – голова цієї комісії, перший заступник міністра культури України Світлана Фоменко, члени комісії: Любов Дубровіна, Геннадій Боряк, Сергій Кот, Олена Живкова. Любов Дубровіна висловила вдячність присутній на урочистостях пані Нелі Куковальській, директору Національного заповідника «Софія Київська», яка прийняла та зберігала грамоту від дня її надходження в Україну.

Від імені Національної академії наук України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Любов Дубровіна висловила глибоку вдячність особисто професору Клаусу Гестві та німецьким колегам, а також Міністерству культури України, міністерствам закордонних справ Німеччини та України, Посольству України в Німеччині та Посольству Німеччини в Україні, а також побажання щодо розгортання та подальшої плідної співпраці у царині повернення трофейних культурних цінностей країнам їхнього походження.

Після урочистостей відбувся українсько-німецький колоквіум «Поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського 1708 року: Українсько-німецька історія оригіналу грамоти Петра І», організований під патронатом Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина та Національної академії наук України. У ньому взяли участь українські та німецькі фахівці й експерти, які долучилися до вивчення та повернення цього історичного документа: директор Інституту Східноєвропейських студій Тюбінгенського університету професор Клаус Гества; вчені, які досліджують питання долі культурних цінностей під час Другої світової війни та реституції, зокрема професор Вольфганг Айхведе (Бремен–Берлін); експерти, які досліджували грамоту та сприяли її поверненню – Наталія Сінкевич (Київ–Тюбінген), Корінна Кур-Королев (Берлін), Катаріна Кухер (Тюбінген), Тетяна Себта (Київ); науковці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – генеральний директор НБУВ Любов Дубровіна, директор Інституту рукопису НБУВ доктор Ольга Степченко, директор Інституту книгознавства НБУВ професор Галина Ковальчук (Київ) та інші.

На колоквіумі обговорювалися актуальні питання реституції між Німеччиною та Україною.

Передання грамоти та робота колоквіуму були широко висвітлені у мас-медіа, викликали щире зацікавлення представників закладів вищої освіти, бібліотек, музеїв, архівів, наукової громадськості.

Гості та учасники колоквіуму також ознайомились з колекцією грамот з ризниці Софійського монастиря, унікальними документами, які зберігаються у складі його рукописно-книжкового зібрання. Було проведено цікаву оглядову екскурсію історичним корпусом Бібліотеки, де зберігаються унікальні історико-культурні фонди: рукописи, стародруки та рідкісні видання, книжкові колекції й зібрання, музичні та образотворчі фонди. А в музичній вітальні вони послушали «Апассіонату» Людвіга Ван Бетховена у виконанні юного піаніста Антона Лабік-Пронюка, який у 14 років уже є лауреатом багатьох міжнародних та вітчизняних конкурсів піаністів.

Прибуття автобуса з грамотою Петра I до входу в корпус історико-культурних фондів НБУВ на вул. Володимирській, 62

Інеса Татіївська, заступниця начальника відділу з питань переміщення культурних цінностей Міністерства культури України

Ірина Корчемна, завідувачка відділу фондів рукописної спадщини Інституту рукопису НБУВ

Перенесення грамоти до корпусу історико-культурних фондів НБУВ

Ольга Степченко,
директор Інституту рукопису НБУВ,
зустрічає безцінну реліквію

Розпакування грамоти.
Директор Інституту рукопису НБУВ
Ольга Степченко
та начальник відділу музейної справи
Міністерства культури України
Володимир Черногор

Співробітники Міністерства культури України, НБУВ та заповідника «Софія Київська» під час першого ознайомлення з грамотою: Ірина Корчемна, Тимур Горбач, Володимир Черногор, Лариса Сорокіна (фотографує), Ольга Вакульчук, Лідія Яременко, Інеса Тагівська, Галина Ковальчук, Ірина Купрієць

Підписання акта передання грамоти на зберігання із Національного заповідника «Софія Київська» до Інституту рукопису НБУВ: завідувачка науково-фондового відділу «Софії Київської» Ірина Купрієць та директор Інституту рукопису НБУВ Ольга Степченко

Прибуття учасників на урочисте засідання (зліва направо):
радник Президії НАН України, почесний генеральний директор НБУВ
академік Олексій Онищенко, заступник генерального директора НБУВ Андрій Матвійчук,
віце-президент НАН України академік Сергій Пирожков

Членів німецької делегації (зліва направо) професора Вольфганга Айхведе,
професора Клауса Геству, доктора Катаріну Кухер
зустрічає завідувачка міжнародного відділу НБУВ Тетяна Арсеєнко

Перед початком засідання (зліва направо):
заступник міністра культури України Світлана Фоменко,
перший секретар Посольства Федеративної Республіки Німеччина в Україні
Себастьян Громіг, генеральний директор НБУВ Любов Дубровіна,
генеральний директор заповідника «Софія Київська» Неля Куковальська

Вольфганг Айхведе та Себастьян Громіг

Заступник генерального директора НБУВ Людмила Муха, академік Олексій Онищенко, професор Геннадій Боряк, професор Сергій Кот та професор Вольфганг Айхведе ознайомлюються з виставкою старовинних грамот Софійської колекції

Відкриття урочистостей з нагоди передання грамоти:
з трибуни виступає віце-президент НАН України академік Сергій Пирожков

Інтерв'ю з Міністром культури України Євгеном Нищуком

Інтерв'ю з директором
Інституту Східноєвропейських студій
та краєзнавства Клаусом Гествою

Інтерв'ю з професором
Вольфгангом Айхведе

Інтерв'ю з директором Інституту рукопису НБУВ Ольгою Степченко

Інтерв'ю з українсько-німецькою дослідницею історії грамоти доктором Наталією Сінкевич

КОЛОКВІУМ
«УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКА ІСТОРІЯ
ОРИГІНАЛУ ГРАМОТИ ПЕТРА І»

**Презентація результатів
німецько-українського дослідницького проєкту
щодо походження грамоти,
проведеного під патронатом
Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина**

Співкерівники колоквиуму:

Клаус Гества, директор Інституту Східноєвропейських студій
та краєзнавства Тюбінгенського університету

Любов Дубровіна, генеральний директор Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського

Вступні слова

Клаус Гества, директор Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету

Вельмишановна пані Любов Дубровіна, учасники колоквиуму та усі присутні!

Відкриваючи наш колоквиум, дозвольте представити вам німецьких учасників колоквиуму, які сьогодні приїхали для участі в цій зустрічі.

Передусім це доктор Наталія Сінкевич, науковий співробітник проєкту «Релігійне знання в ранньомодерній Європі (800–1800 рр.)» (Тюбінген, Німеччина). Вона сьогодні відкриває наш колоквиум з доповіддю про історичне значення грамоти та біографію Іоасафа Кроковського;

доктор Катаріна Кухер, заступник директора Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету, яка доклала багато зусиль для дослідження історії німецького періоду грамоти;

доктор Корінна Кур-Королев, науковий співробітник Центру сучасної історії в Потсдамі, яка досліджувала діяльність Зондеркоманди СС Кюнсберга в окупованому Києві;

професор Вольфганг Айхведе (Бремен–Берлін) – емеритований професор, засновник і колишній директор Дослідницького центру Східної Європи при Бременському університеті, видатний дослідник питань політичної та культурної Східноєвропейської історії та реституції культурних цінностей.

Вони дуже плідно попрацювали, досліджуючи походження та обставини переміщення грамоти, підготували ґрунтовні наукові статті та експертні висновки, представлені Уряду для обґрунтування повернення грамоти як культурної цінності. Історія передання грамоти почалася три роки тому, коли група німецьких та українських експертів почали ґрунтовні дослідження всіх аспектів історії грамоти. Робота проводилася за сприяння співробітників Інституту рукопису НБУВ та особисто Любові Дубровіної, а також інших співробітників Інституту рукопису. Доведення незаконного вивезення грамоти

під час Другої світової війни у Німеччину стало підставою повернення її до колекції грамот Софійського собору. Не можу не відзначити глибоке задоволення тією роботою, яку провели німецькі вчені для повернення грамоти її власникам.

Дослідження були проведені за сприяння Міністерства закордонних справ ФРН, яке фінансувало проєкт дослідження грамоти та проведення колоквіуму в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, де до війни у відділі рукописів (сьогодні Інститут рукопису) ця грамота зберігалася у колекції Софійського собору. Тому німецькі вчені узгодили з керівництвом Бібліотеки місце проведення колоквіуму, приуроченого до дати повернення грамоти, склад його учасників та запросили для участі в ньому українських вчених, які досліджують питання реституції культурних цінностей. Така плідна співпраця надає нам впевненість на подальший розвиток наукових зв'язків наших країн.

Любов Дубровіна, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Високоповажний пане Гества, колеги та друзі!

Дозвольте мені також представити учасників колоквіуму з української сторони, доповідачів:

Тетяна Себта (Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського;

Галина Ковальчук (Київ), професор, доктор історичних наук, директор Інституту книгознавства НБУВ;

Ольга Степченко (Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Інституту рукопису НБУВ.

Галина Ковальчук та Ольга Степченко представляють сьогодні коротку історію надходження та зміст книжкової та рукописної частин Софійського зібрання, що нині зберігається в Бібліотеці Вернадського. Це важливо для загального уявлення історико-культурної цінності цієї бібліотеки. Надалі ми перейдемо до обговорення результатів дослідження грамоти та перспектив подальших досліджень долі культурних цінностей, у яких беруть участь відомі українські дослідники історії України періоду окупації, та правових питань реституції.

Хочу окремо наголосити, що історія грамоти детально висвітлена у спільній статті німецьких та українських науковців і експертів, причетних до її повернення, К. Кур-Корольов, К. Кухер, Н. Сінкевич, Т. Себти «Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р.», опублікованій у 2017 році у журналі НБУВ «Бібліотечний вісник» (URL: http://bv.nbu.gov.ua/doc/bv_2017_1_8).

ДОПОВІДІ

Наталія СІНКЕВИЧ
(Київ – Тюбінген)

Історичне значення грамоти на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського

Шановні колеги!

У цій доповіді ми зупиняємось лише на основних моментах історичного значення грамоти. Детально її історія та доля митрополита Іоасафа Кроковського висвітлені нами у спільній з моїми колегами статті, опублікованій у журналі «Бібліотечний вісник»^{*}.

В кінці XVII – на початку XVIII ст. православна Церква в Україні переживала переломні події. У 1686 р. відбулося офіційне перепідпорядкування Київської митрополії Московській патріархії. Однак, позиція останньої серед українського кліру та політичної еліти була досить хиткою. Київ тривалий час не хотів поривати зв'язків з Константинополем.

Після приєднання до Москви канонічні права Київської митрополії стали поступово, але неухильно урізати. У 1688 р. Київському митрополитові було офіційно заборонено іменуватися ієрархом «всєя Русі», а в титулатурі було залишено тільки «Малу Русь». Скорочувалася і канонічна територія Київської митрополії. Територіально Київська митрополія на 1686 рік налічувала шість єпархій, велика частина яких перебувала на землях Правобережної України, а за Андрусівським договором 1667 р. була контрольована Польщею. Духовенство та миряни цих єпархій поступово приймали Унію з Римом (підписана на церковному соборі в Бересті 1596 р.). До кінця XVIII ст. вірною Православ'ю залишилася тільки Могилевська єпархія, яка, однак, не мала свого єпископа і з 1686 р. керувалася фактично самим Московським патріархом.

На Лівобережжі з-під канонічної влади Київського митрополита вийшла єпархія Чернігівська. Ще в 1667 р. чернігівському архієреєві Лазарю Барановичу було присвоєно титул архієпископа. Після цього Баранович звернувся до царя Петра I Іоанна і патріарха Іоакима з проханням перепідпорядкувати його єпархію безпосередньо під владу Московського патріарха. 24 червня 1688 р. це і було підтверджено відповідною царською

^{*} К. Кур-Корольов, К. Кухер, Н. Сінкевич, Т. Себта. Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 39–54. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2017_1_8

грамотою. З цього часу архієпископів на Чернігівську кафедру ставили виключно в Москві. Подібною була ситуація і з Києво-Печерською лаврою. Тодішній лаврський архімандрит Варлаам Ясинський звернувся до царя з проханням затвердити ставропігію – незалежність від влади Київського митрополита. Перевезені в Москву 18 січня 1688 р. лаврські чолобитні були прийняті, і 31 травня 1688 р. лавра отримала грамоту на ставропігію. Таким чином, в юрисдикції Київського митрополита *de facto* не залишилося жодного архієрея. Посилювався контроль і над вибором митрополитів. Адресат грамоти, про яку ми будемо говорити сьогодні, Іоасаф Кроковський, став останнім обраним собором київським ієрархом (1708–1718).

Іоасаф Кроковський (1651–1718) (Олександр Кроковський) народився 1651 року, ймовірно, на Правобережжі. Навчався спочатку в Київській академії, а потім продовжив освіту в Римі в колегії св. Афанасія. Тут він перейшов в унію, проте згодом повернувся в православ'я і прийняв чернецтво в київському Пустинно-Микільському монастирі. З 1683 р. викладав риторику і філософію в Києво-Могилянській колегії, а 1693 р. став її ректором.

Паралельно він був ігуменом київських Братського (1693–1697) і Пустинно-Микільського (1689–1697) монастирів. У 1697 р. був обраний Києво-Печерським архімандритом, що було підтверджено царською грамотою від 12 червня 1697 р. Перебуваючи на цій посаді до 1708 р., він особливо опікувався лаврським книгодрукуванням. Під його керівництвом друкарня отримала нове приміщення і було видано понад 40 назв книг. Кроковський користувався заступництвом гетьмана Івана Мазепи (1639–1709), завдяки фінансовій підтримці якого Лавра була значно перебудована – на її території були зведені нові храми і оборонні стіни.

Після смерті митрополита Варлаама Ясинського 19 жовтня 1707 р. вільним голосуванням духовенства Київської митрополії Кроковський був обраний митрополитом Київським і за поданням гетьмана затверджений царем Петром I. 15 серпня 1708 р. висвячений собором російських ієрархів у Московському Успенському соборі.

На честь його повернення до Києва в якості митрополита та інтронізації студенти Києво-Могилянської академії підготували панегірики. Панегірики рясніють цитатами з античних класиків і алегоріями небесних світил. Нагадаємо, що астрологічне знання в ренесансній та ранньомодерній Європі було тісно переплетене з астрономічним. Астрономія стала досить популярною дисципліною в Києво-Могилянському колегіумі. Вона викладалася в класі філософії, який вів Кроковський. У панегіриках майстерно обігрується прихильність Кроковського до коперніканства і геліоцентризму. Кроковський зображується як чудовий викладач, який навчав учнів мистецтвам, побожності і численним чеснотам.

Іоасаф Кроковський підноситься як митрополит, вільно обраний голосами всіх людей і єпископів своєї нації (*suo natione*), а процедура його зведення на престол порівнюється з інтронізацією британських монархів. Значення храму святої Софії, який мав стати резиденцією майбутнього митрополита, поширюється на весь російський світ (*Rossiasco Orbi*), – пише панегірист. Дуже цікаве обігрування нової, «редукованої» титулатури Київського митрополита: незважаючи на слово «Мала» в титулі, на Русі множаться удачі долі, підтвердженням чому є «золоті часи» митрополитів Гедеона Четвертинського і Варлаама Ясинського.

Ці ж чесноти – мудрість, освіченість і благодійність на користь київських храмів і Києво-Могилянської колегії – підкреслюються в написі-похвалі на портреті Кроковського першої половини XVIII ст., який нині зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

У 1708 р. Кроковський був ознайомлений з планами Мазепи вступити в коаліцію зі шведським королем Карлом XII і виступити проти Петра I. Після розкриття цих планів Москвою 12 листопада 1708 р. у Глухові Іоасаф Кроковський був змушений взяти участь у процедурі проголошення церковної анафемі своєму колишньому покровителю. Митрополит оприлюднив послання, в якому закликав паству до відданості цареві Петру I. Під час приїзду останнього до Києва в липні 1709 р. Кроковський привітав російського монарха в Софійському соборі. 29 січня 1710 р. йому було видано грамоту на митрополичі землеволодіння.

Митрополит Іоасаф відомий своєю активністю на користь київських храмів. Зокрема, він спорудив вівтар в дерев'яній трапезній Михайлівського Золотоверхого монастиря, і, можливо, й саму трапезну. У кафедральному соборі святої Софії за його часів було здійснено розпис із зображенням Вселенських соборів. Кроковський також є автором акафісту на честь святої великомучениці Варвари. Його активна церковна діяльність, однак, була несподівано перервана. У 1718 р. був виявлений факт таємного листування митрополита Кроковського з російським царевичем Олексієм (1690–1718), підозрюваним у підготовці державного перевороту. Крім того, Кроковського звинуватили в скликанні опозиційного до Петра I собору українських ієрархів. Київський митрополит був викликаний на допит у Санкт-Петербург, однак дорогою помер у Твері 1 липня 1718 р. у віці 67 років. Показово, що після смерті Іоасафа Кроковського Київська митрополія чотири роки була вакантною, а його наступник Варлаам Ванатович (1680–1730) іменувався вже не митрополитом, а лише архієпископом.

Таким чином, грамота з підтвердженням поставлення на митрополію, яка була видана Іоасафу Кроковському 14 вересня 1708 р., є останньою царською грамотою вільно обраному Київському митрополиту. Документ

виконаний на пергаменті, титули і рамка яскраво ілюстровані і вималювані золотом. До нього підвішено царську печатку середнього розміру, яка зберігалася в срібному позолоченому футлярі. На зворотному боці документа міститься інформація про писців.

У цьому документі Київському митрополитові Іоасафу Кроковському підтверджувалися права і привілеї, надані до цього митрополиту Гедеону Четвертинському (1686) та Варлааму Ясинському (1691). Грамота підтверджувала статус Київської митрополії як «первісної» серед всіх митрополій, що належать Московському патріархату. Таким чином, за Києвом визнавалася його першочергова роль у процесі християнізації Русі. Однак, згідно з документом, канонічна територія Київського митрополита істотно обмежувалася порівняно з 1686 р. 3-підюрисдикції митрополії (кілька разів вона названа просто єпархією) остаточно вилучалися Чернігівська архієпископія і Києво-Печерський монастир.

Грамота ще раз підкреслювала перебування Київського митрополита під владою Московського патріарха: «А йому, богомольцю нашому, преосвященному Іоасафу, Митрополиту Київському і Галицькому, та Малої Росії, і після нього будучи митрополитом Київським з усім причтом духовним малоросійського народу бути надалі під благословенням і у послуші святійшому і всеблаженнішому Московського і всієї Росії, і всіх північних країн Патріарха навіки невідступно, згідного його обітниці, яку він учинив з підписом своєї руки при поставленні його на престол Київських митрополитів в соборній і апостольській церкві Пресвятої Владичиці нашої Богородиці чесного і славного Її Успіння, не відлучаючись під благословення і поради Вселенських патріархів».

Згадка про заборону звертатися до Вселенських (Константинопольського) патріархів у самому документі, як і під час присяги, свідчить про те, що в Москві досить сильними були побоювання щодо повернення Київської митрополії під владу Константинополя. Ці побоювання були небезпідставними. Добре відомо, що в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. ясно читаються наміри затвердити єдину Православну Церкву «під послухом найсвятішого апостольського трону Константинопольського». Очевидно, плани повернення Київської митрополії під омофор Константинополя в середовищі київського духовенства початку XVIII ст. були досить поширеними.

Грамота 1708 року протягом двох століть зберігалася в ризниці Києво-Софійського собору. У 1825 р. вона разом з іншими документами ризниці була опублікована митрополитом Євгеном Болховітіновим. Правда, Є. Болховітінов помилково датує грамоту 1709 роком, випускаючи з уваги вересневий стиль і переводячи дату 14 вересня 7217 року від створення світу в 14 вересня 1709 року від Різдва Христового. У той час як оригінал

містить датування 1708 роком, що цілком логічно вписується в загальний перебіг подій (у 1709 році над Кроковським вже тяжіли підозри в участі у змові Івана Мазепи, тому напевно чи він би отримав грамоту на митрополію). Крім того, Болховітінов пропустив частину цитованого вище тексту, де мова йде про присягу Кроковського не звертатися до Вселенських патріархів. З уривку тексту грамоти можна побачити пропущений Болховітіновим фрагмент тексту. У першому і останньому рядках виділеного фрагмента присутні одні й ті ж слова «Іоасафу, митрополиту Київському і Галицькому та Малої Росії». Можливо, у переписувача просто «зісковзнуло око», і даний фрагмент випущено випадково.

Копія грамоти початку ХІХ ст., що зберігається в Інституті рукопису, теж не містить цього фрагмента і теж неправильно датована. Очевидно, за цією копією Є. Болховітінов і здійснював публікацію документа. Однак Є. Болховітінов, або ж сам копіїст, перед публікацією звіряв текст з оригіналом. Це копія, де видно сліди численних правок, вставок і звірки тексту з оригіналом. Чому ж копіїст не вставив пропущений уривок? Це питання, напевно, так і залишиться відкритим.

В цілому, грамота 1708 р. на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського є дуже цікавим історичним джерелом. У ньому відображена низка актуальних для Київської митрополії проблем, перш за все – хитке становище влади Московського патріарха в Київській митрополії на початку ХVІІІ ст. Грамота також додає кілька цікавих рис до портрета митрополита Іоасафа Кроковського – особистості, історичній ролі якої приділялося до цих пір дуже мало уваги.

Тетяна СЕБТА
(Київ)

**З Софійського собору
до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
місцезнаходження грамоти до 1941 року**

Грамота Петра I, видана митрополиту Йоасафу Кроковському 14 вересня 1708 р., зберігалася в ризниці Києво-Софійського собору під № 3, про що свідчить опис ризниці 1802 р.¹ Всього, згідно з описом, у ризниці налічувалося 37 одиниць зберігання документів. З них 33 грамоти за 1680–1751 рр., одна квитанція Казенної палати 1786 р. про приймання «высокомонарших грамот[,] гетманских универсалов и других крепостей на монастырские вотчины служащ[и]х», один білет Державного позикового банку 1794 р. на капітал у сумі 15 тис. рублів, що належав Києво-Софійському архієрейському дому, один пакет «высочайших писем» за 1784 р., запечатаний митрополитом Самуїлом (Миславським), та один ящик листів того ж роду, запечатаний 4 березня 1791 р.²

На підставі опису ризниці Києво-Софійського собору 1802 р. був складений перелік грамот (див. таблицю нижче), до якого було додано ще шість грамот, які, за даними митрополита Є. Болховітінова, у 1825 р. також зберігалися у ризниці собору (див. № 34–39 у таблиці нижче). Ймовірно, це були ті грамоти, що на момент укладання опису ризниці 1802 р. зберігалися в Казенній палаті, про що йшлося вище. Після публікації Болховітінова грамота та інші документи з ризниці собору в описах, каталогах або публікаціях більше не згадувалися³. Документи взагалі не описувалися при проведенні опису ризниці 1832 р.⁴ Пізніші описи ризниці не збереглися. Про всяк випадок були перевірені каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки 1850 р.⁵, яка, як і ризниця, містилася у самому соборі, та опис її рукописів М. Петрова 1904 р.⁶ У них відповідні грамоти також не значилися.

Грамоти ризниці Києво-Софійського собору вперше згадуються в ХХ ст. у зв'язку з організацією у грудні 1922 р. на базі бібліотеки собору Києво-Софійської книгозбірні ВУАН. В акті передання бібліотеки Софійського собору від уповноваженого ВУАН у справі догляду за бібліотеками Федора Мороза молодшому бібліотекарю Києво-Софійської книгозбірні ВУАН Василю Павелку від 20 грудня 1922 р. серед незаінвентаризованих документів перелічуються грамоти, що колись зберігалися у ризниці собору⁷. Через два роки за постановою Управи ВУАН від 14 лютого 1925 р. Києво-Софійська книгозбірня була передана Всенародній бібліотеці України⁸. Вона була перетворена на Софійську філію ВБУ і залишалася у напівзаконсервованому стані в Софійському соборі до 1931 р.

У червні 1931 р. Софійську книгозбірню перевезли з Софійського собору у новий будинок ВБУ по вул. Короленка, 58а (нині Володимирська, 62), збудований 1929 р. Збірка Софійської бібліотеки була розділена між відділами ВБУ. До відділу рукописів, який розташовувався у правому крилі другого поверху нового будинку⁹, 10 червня 1931 р. надійшли рукописні зібрання Софійської бібліотеки¹⁰. Всього надійшло близько 800 одиниць¹¹. При цьому, згідно з актом передання від 10 червня 1931 р., відділ рукописів отримав 115 незаінвентаризованих рукописів та 116 незаінвентаризованих грамот, малюнків, листів та інших документів¹². Серед останніх значилися й грамоти, що походили з ризниці Києво-Софійського собору. Вони були нашвидкуруч простим олівцем внесені співробітником відділу рукописів ВБУ Миколою Геппенером 31 травня та 2 червня 1931 р. до робочого опису під заголовком «Документи, малюнки, рисунки тощо»¹³. Цей робочий інвентарний опис був свого часу вкладений у каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки 1850 р. У цьому каталозі останнім значився важливий для нашого дослідження запис у вигляді приписки звичайним олівцем: «Грамоти та малюнки – див. в скрині в кімн. № 4»¹⁴. На нашу думку, саме в цій дубовій, кованій залізом скрині, яка раніше належала Софійській бібліотеці¹⁵, й пролежали незаінвентаризованими до початку Німецько-радянської війни грамоти з колишньої ризниці Софійського собору.

Грамоти, менш за те, мали інвентарні номери ризниці Києво-Софійського собору. Під цими номерами (від 1 до 33) вони були внесені до опису 1802 р. Номери були проставлені на звороті самих грамот, вірніше, на аркуші, підшитому до звороту. До грамот зі зворотного боку на всю її ширину й довжину пришивався знизу аркуш паперу, що, з одного боку, уберігав зворот від забруднення, а з іншого – давав змогу робити на звороті помітки. Тому інвентарний номер писався на цьому аркуші. Наприклад, грамота царів Івана, Петра та цариці Софії митрополиту Гедеону Четвертинському від 15 грудня 1685 р. на звороті має № 6¹⁶, під цим же номером вона внесена до опису ризниці 1802 р. Інша грамота царів Івана та Петра Олексійовичів, надана митрополиту Варлааму Ясинському 28 вересня 1690 р., внесена до опису ризниці під № 4, на звороті, щоправда на пергаменті, містить кириличну літеру «Д», якою передавалася цифра 4¹⁷ (рис. 2). Грамота Петра І митрополиту Варлааму Ясинському від 1 квітня 1700 р. внесена до опису 1802 р. під № 5¹⁸. Такий же номер написаний на аркуші паперу, підшитому до зворотного боку грамоти¹⁹. Інша грамота – Московського патріарха Адріана митрополиту Варлааму Ясинському від 26 вересня 1690 р., № 10 – за описом 1802 р.²⁰ – мала колись підшитий зі звороту аркуш паперу, який не зберігся. Він обірваний, на що вказують залишки паперу та нитковий шов. Тому зворот грамоти чистий, не містить жодних інвентарних номерів, окрім сучасного напису олівцем про її зміст²¹.

Опись.

№	Синодальною ризницею. Папироу ризничю и синодальною ризницею и други ризничю грамоты	Ризничю синодальною
78.		
1.	Грамота синодальная на переделку в золотую ризничю и переделку в золотую ризничю. Прислано в то же время его же Архиепископу на переделку в старую золотую ризничю с приложением серебряной ризничю платки и с золотыми нитями на переделку.	1745.
2.	Грамота синодальная на переделку в золотую ризничю. Прислано в то же время Митрополиту Киевскому с приложением в серебряную ризничю платки и с золотыми нитями.	1743.
3.	Грамота государственная на переделку в золотую ризничю. Прислано в то же время Митрополиту Киевскому с приложением в серебряную ризничю платки и с золотыми нитями.	1768.
4.	Грамота государственная на переделку в золотую ризничю. Прислано в то же время Митрополиту Киевскому с приложением в серебряную ризничю платки и с золотыми нитями.	1799.
5.	Грамота государственная на переделку в золотую ризничю. Прислано в то же время Митрополиту Киевскому с приложением в серебряную ризничю платки и с золотыми нитями.	1760.
6.	Грамота государственная. Прислано в то же время Митрополиту Киевскому с приложением в серебряную ризничю платки и с золотыми нитями.	1794.

Церкви

Рис. 1. Перша сторінка переліку грамот з опису ризниці Києво-Софійського собору, 1802 р. (ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 2451, арк. 78)

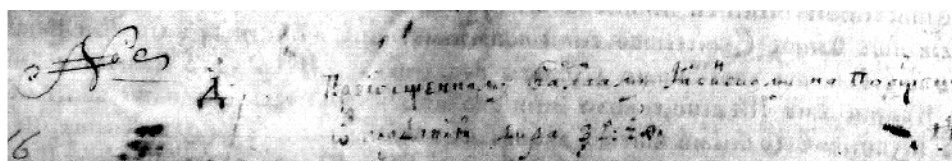

Рис. 2. Інвентарний № 4, позначений літерою «Д», на звороті грамоти царів Івана та Петра Олексійовичів, наданій митрополиту Варлааму Ясинському, від 28 вересня 1690 р. (ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7177)

Так само і «Тюбінгенська грамота», яка нещодавно повернулася до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, мала колись пришитий зі звороту аркуш паперу, який був обірваний, а нитки шову ретельно видалені, на що вказують маленькі дірочки по нижньому краю документа. Тепер зрозуміло, чому так ретельно був видалений разом з нитками підшитий колись аркуш паперу, – він містив інвентарний номер. Після цієї нехитрої операції грамота втратила будь-які вказівки на місце свого походження. А це, своєю чергою, свідчило, що особа, яка це зробила, отримала її незаконним шляхом. Статися це могло під час Другої світової війни – у роки гітлерівської окупації Києва (1941–1943), інакше грамота не могла б опинитися у Німеччині. Принаймні про факти вилучення у період 1931–1941 рр. з фондів ВБУ (Бібліотека АН УРСР з 1936 р.) цінних рукописів або документів для продажу за кордон наразі невідомо.

Цей висновок підтверджує історія іншої грамоти з ризниці Софійського собору – грамота Петра I від 1 квітня 1700 р. митрополиту Варлааму Ясинському, яка зникла під час Другої світової війни і повернулася в Україну лише у 1995 р. До Києва її повернув за сприяння проф. Вольфганга Айхведе і директорки київського філіалу Гете-Інституту графині фон Баудіссін один американський солдат. Він виявив її у Відні 1945 р. у будинку, який належав СС, і взяв її собі²². Ця грамота також походила з ризниці Києво-Софійського собору і в описі 1802 р. значилася під № 5 (тоді як «Тюбінгенська грамота» фігурувала під № 3). Вона також була опублікована Є. Болховітіновим 1825 р.²³ Акт передання 1922 р. згадує цю грамоту під № 200, а одразу після неї – «Тюбінгенську грамоту» (№ 201)²⁴. В описі 1931 р. вони також поруч – грамота 1700 р. записана під № 35, а «Тюбінгенська грамота» – під № 34²⁵. Отже, обидві грамоти належали до одного фонду, разом зберігалися, і можна з великою долею вірогідності припустити, що вивезли їх так само разом.

Ця в чомусь схожа доля двох грамот спонукала дослідити місцезнаходження інших грамот з колишньої ризниці Києво-Софійського собору, порівнявши відомі на сьогодні описи, переліки та інвентарі, в яких вони згадуються. Йдеться, зокрема, про опис ризниці Києво-Софійського собору 1802 р.²⁶, публікацію Є. Болховітінова 1825 р., акт передання Києво-Софійської книгозбірні ВУАН від 20 грудня 1922 р.²⁷, опис незаінвентаризованих документів Софійської бібліотеки (філії ВБУ) від 31 травня та 2 червня 1931 р. при переданні їх до відділу рукописів ВБУ²⁸.

Нижче у таблиці подаємо перелік грамот з ризниці Києво-Софійського собору, укладений на підставі названих документів, з вказівкою відомого на сьогодні їхнього сучасного місця зберігання. До таблиці з актів 1922 р. і 1931 р. невнесені ті грамоти і документи, які не згадувалися в описі ризниці 1802 р. і публікації Є. Болховітінова 1825 р.

**Перелік грамот з ризниці Софійського собору
(стан наявності від початку XIX ст. до сьогодні)**

Пп. №	Назва документа	Акт 1922 р.	Акт 1931 р.	Сучасне місце зберігання
<i>За описом ризниці 1802 р. (переклад з російської)</i>				
1	Грамота синодальна у палітурці під жовтим різнокольоровим штофом преосвященному Арсенію [Могиляському] про посвяту його на Архієпископа на Переяслав[-Залі]ську єпархію жалувана з привісною срібною скринькою празною та золотими кутасами мало пошкодженими. [Санкт-Петербург, 24.05.]1745	№ 206 (без печатки)	№ 47	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7193
2	Грамота синодальна у палітурці під золотою парчею преосвященному Тимофію [Щербаському] на митрополію Київську жалувана з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. [Санкт-Петербург, 13.05.]1748 ²⁹	№ 205	№ 50 (перг., паліт.)	
3	Грамота государева на пергаменті, жовтуватою тканиною покрита, преосвященному Йоасафу Кроковському на митрополію Київську жалувана з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. [Москва, 14.09.]1708 ³⁰	№ 201	№ 34	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7225
4	Грамота государева на пергаменті, червоногарячою тканиною покрита, преосвященному Варлааму Ясинському про посвяту його на митрополію Київську жалувана з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою та одним золотим кутасом. 7199 [Москва, 28.09.1690] ³¹	№ 199	№ 36	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7177
5	Грамота государева на пергаменті, червоною тканиною покрита, тому ж преосвященному Варлааму [Ясинському] про зарахування протопопії Глухівської, Борзенської, Воронежської і Конотопської до Київської єпархії жалувана з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою. [Москва, 1.04.]1700	№ 200	№ 35	ІЦНАК, ф. 220, оп. 1, стр. 690 ³²
6	Грамота государева преосвященному Гедеону князю Четвертинському про посвяту його на митрополію Київську і про всякі вольності духовні жалувана з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. 7194 [Москва, 15.12.1685] ³³	№ 204	№ 33	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7175
7	Грамота государева на пергаменті, червоною тканиною покрита, преосвященному Захарію Корниловичу на Переяславську єпархію жалувана з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою та золотими кутасами. [Москва, 4.03.]1702 ³⁴	№ 198 (печатка)	№ 37 (перг.)	
8	Грамота государева [на папері] дана преосвященному Захарію Корниловичу на новозбудований Канівський монастир, з якого повинні законники приїздити за жалуванням у Москву п'ятого року, з прикладною восковою печаткою. [Москва, 1.01.]1702	№ 212 (без печатки)	№ 31	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7179
9	Грамота від патріарха Іоакима дана преосвященному Гедеону Четвертинському про посвячення його на Київську митрополію з привісною восковою без скриньки печаткою. [Москва, 9.12.]1685 ³⁵	№ 202	№ 27	
10	Грамота від патріарха Адріана дана преосвященному Варлааму Ясинському на митрополію Київську з привісною восковою без скриньки печаткою. [Москва, 26.09.]1690 ³⁶	№ 203	№ 32	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7176
11	Грамота государева дана грецькому єпископу Дамаскіну, щоб вільно приїжджав у Москву у шостому році, жалувана з привісною восковою печаткою без скриньки. 7198 [Москва, 12.12.1689] ³⁷	№ 207 (розбита печ.)	№ 28 [1688]	

Продовження таблиці

12	Грамота государева дана пресвященному Варлааму Ясинському про знесення від Трьохсвятительської церкви амбарей з прикладною печаткою. [Москва, 11.07.]1701 ³⁸	№ 171	№ 73/75/81/83	
13	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському дана про не заперечення з інших країн приходити у Київську академію навчатися з прикладною печаткою. [Москва, 26.09.]1701 ³⁹	№ 173 ⁴⁰	№ 73/75/81/83	
14	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському про направлення з Київської у Московську академію студентів з прикладною печаткою. [Москва, 18.07.]1702 ⁴¹	№ 168	№ 76/78	
15	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському про обрання на Переяславську єпархію достойного мужа єпископом з прикладною печаткою. 7206 [Москва, 11.03.1698] ⁴²	№ 165	№ 82	
16	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському для того, щоб Межигірського монастиря ігумен і братія в усьому слухалися митрополита Київського, з прикладною печаткою. [Москва, 12.02.]1703 ⁴³	№ 172	№ 74	
17	Грамота государева Межигірському ігумену Феодосію з братією про послух в усьому митрополиту Київському з прикладною печаткою. [Москва, 12.02.]1703 ⁴⁴	№ 166	№ 80	
18	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському про обрання у Москву вчителів з прикладною печаткою. [Москва, 11.02.]1701 ⁴⁵	№ 164 ⁴⁶	№ 73/75/81/83	
19	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському про білого <: старця> ⁴⁷ Тарасія з печаткою прикладною. [Москва, 18.12.]1701 ⁴⁸		№ 73/75/81/83	
20	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському про білого ігумена Лавренція з прикладною печаткою. [Москва, 19.09.]1702 ⁴⁹	№ 170	№ 76/78	
21	Грамота патріарша пресвященному Варлааму Ясинському про посвяту на Переяславську єпископію Захарія Корниловича з прикладною печаткою. 1700			
22	Грамота государева пресвященному Йоасафу Кроковському про обрання чесного мужа на Переяславську єпископію з прикладною печаткою. [Москва, 26.02.]1710 ⁵⁰	№ 174	№ 72/79/?	
23	Грамота патріарша [Адріана] пресвященному Варлааму Ясинському аби прийшлих священників насильно до церков київських не направляти та про інше без печатки. [Москва, 26.04.]1699 ⁵¹	№ 175	№ 71	
24	Грамота государева пресвященному Варлааму Ясинському з повідомленням про кончину святішого Патріарха Московського Адріана з прикладною печаткою. [Москва, жовтень] 1700 ⁵²	№ 169	№ 77	
25	Грамота государева пресвященному Йоасафу Кроковському про посвяту на Луцьку єпархію Кирила Шумлянського на єпископа з прикладною печаткою. [Санкт-Петербург, 18.11.]1710 ⁵³	№ 167	№ 72/79/?	
26	Грамота государева пресвященному Йоасафу Кроковському про буття Крупницької волості у Київській єпархії. [Москва, 24.02.]1710 ⁵⁴	№ 176	№ 72/79/?	
27	Указ синодальний у Київську консисторію про зведення цим Синодом в Архієпископа Київського Повгородської єпархії Тихвінського монастиря архімандрита Варлаама Ванатовича з прикладною печаткою. [15.06.]1722 ⁵⁵	№ 179	№ 67	
28	Грамота государева пресвященному Варлааму Ванатовичу про поставлення колишнього архімандрита Межигірського Арсенія Берла на Єпископа Могильовського з прикладною печаткою. [Москва, 30.12.]1729 ⁵⁶	№ 177	№ 68/70	

29	Грамота государева про [видачу митрополиту Йосафу Кроковському] грошове, хлібне, соляне і молебне жалування. [Москва, 3.09.]1708 ⁵⁷			
30	Указ синодальний преосвященному Варлааму [Ванатовичу] про буття протопопом Глухівської, Ковотопської і Борз[н]єнської як і раніше у Київській спархії з прикладною печаткою. 1726			
31	<Грамота> ⁵⁸ Указ государевий преосвященному Варлааму [Ванатовичу] про призначення в котрий київський монастир монаха Атанія, який вийшов з Єрусалима, на проживання з прикладною печаткою. [Москва, 11.11.]1729 ⁵⁹	№ 180	№ 68/70	
32	Грамота государева преосвященному Тимофію [Щербачкому] про обрапня кандидатів на Архімандрита Печерського з прикладною печаткою. [Санкт-Петербург, 13.11.]1751 ⁶⁰	№ 163	№ 84	
33	Привілей королівський [Яна III] преосвященному Варлааму Ясинському на ігуменство Києво-Пустинного Микільського монастиря з привісною в жезтяній пушечці печаткою. [Жовква, 31.03.]1680	№ 209	№ 49	ІР НБУВ, ф. XIV, од. зб. 7174
<i>За публікацією С. Болховітінова 1825 р. (переклад з російської)</i>				
[34]	Окружна грамота митрополита Іова Борського з запрошенням на Київський помісний собор. Київ, 12.04.1629 р. ⁶¹			
[35]	Грамота гетьмана Богдана Хмельницького до Патріарха Никона чолобитна про підтвердження колишніх прав і привілеїв митрополиту Іову Борському і про вибачення його. Чигирин, 27.03.1657 р. ⁶²			
[36]	Грамота царська митрополиту Гедеону [Четвертинському] з додаванням грамот Діонісія, Патріарха Константинопольського і Досифея Єрусалимського про уступку Київської митрополії Московському Патріаршому Престолу. Москва, 4.02.1687 р. ⁶³			
[37]	Грамота Діонісія, Патріарха Константинопольського [царям Івану і Петру Олексійовичам та царівні Софії Олексіївні] про уступку Київської митрополії Московському Патріаршому Престолу. Червень 1686 р. ⁶⁴			
[38]	Універсал гетьмана Івана Мазепи про перетворення Домініканського монастиря [у Києві] в православний Петропавлівський. Батурин, січень 1695 р. ⁶⁵	№ 181	№ 85	
[39]	Височайший рескрипт государя імператора Олександра I Київському митрополиту Серапіону [Александровському] про дарування Софійському собору на престольних посудин. 12.12.1815 р. ⁶⁶	№ 217	№ 26	

З порівняльної таблиці бачимо, що сім грамот (№ 21, 29, 30, 34–37) були вже відсутні у 1922 р. і, відповідно, у 1931 р. У 1922 р. також була відсутня ще одна грамота (№ 19), але вона віднайшлася у 1931 р. Отже, на 1931 р. у відділі рукописів ВБУ були 32 грамоти з ризниці Софійського собору з 39 раніше відомих. Але своїми незаповненими клітинками вражає колонка сучасного місця зберігання, що свідчить про втрату цих документів. Щоправда, більшість з них збереглася у копіях, зроблених у першій чверті XIX ст. (див. посилання у таблиці) в ході підготовки до публікації їх С. Болховітіновим. Нині відоме місце зберігання тільки 8 грамот з 32.

Яка доля інших 24 грамот, що зберігались колись у ризниці Софійського собору, а з 1931 р. були у відділі рукописів нинішньої Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського? Чи втрачені вони назавжди? Говорити

про їх безповоротну втрату зарано. Надію вселяє доля двох грамот, що віднайшлися за кордоном і повернулися до Києва.

¹ IP НБУВ, ф. I, од. зб. 2451, арк. 78.

² Там само, арк. 78–79зв.

³ Виняток, хіба що, становила грамота (ймовірно, копія) патріарха Константинопольського Діонісія царям Івану і Петру та царівні Софії про уступку Київської митрополії Московській Патріархії від червня 1686 р. (*Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825, отд. 2. – С. 110–113). Вдруге вона була опублікована у 1872 р. Тимчасовою комісією для розбору давніх актів (АЮЗР. – Ч. 1. – Т. V. – К., 1872. – Док. XLII. – С. 177–182). Але місце її зберігання у публікації, на жаль, не зазначалося.

⁴ IP НБУВ, ф. I, од. зб. 2454.

⁵ Там само, ф. 233, од. зб. 17.

⁶ *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 3: Библиотека Киево-Софийского собора. – М., 1904.

⁷ IP НБУВ, ф. 432, оп. 1, од. зб. 40, арк. 29–35.

⁸ НБУВ, архів, оп. 1, спр. 371, арк. 19.

⁹ IP НБУВ, ф. 285, оп. 1, од. зб. 1924, арк. 40.

¹⁰ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : Путівник. – К., 2015. – С. 133.

¹¹ IP НБУВ, ф. 285, оп. 1, од. зб. 1924, арк. 50.

¹² Там само, ф. 432, оп. 1, од. зб. 42, арк. 79.

¹³ Там само, арк. 77, 77г–77д зв.

¹⁴ Там само, ф. 233, од. зб. 17, арк. 361.

¹⁵ Там само, ф. 432, оп. 1, од. зб. 42, арк. 79.

¹⁶ Там само, ф. XIV, од. зб. 7175.

¹⁷ Там само, од. зб. 7177.

¹⁸ Там само, ф. I, од. зб. 2451, арк. 78.

¹⁹ ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 690.

²⁰ IP НБУВ, ф. I, од. зб. 2451, арк. 78зв.

²¹ Там само, ф. XIV, од. зб. 7176.

²² *Музичук О. В.* Нове надходження в ЦДІАК України // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 77–78. Нині грамота зберігається в: ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 690.

²³ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С. 149–154.

²⁴ IP НБУВ, ф. 432, оп. 1, од. зб. 40, арк. 33.

²⁵ Там само, ф. 432, оп. 1, од. зб. 42, арк. 77г зв.

²⁶ Там само, ф. I, од. зб. 2451, арк. 78–79зв.

²⁷ Там само, ф. 432, оп. 1, од. зб. 40, арк. 29–35.

²⁸ Там само, од. зб. 42, арк. 77, 77г–77д зв.

²⁹ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С. 193–196.

³⁰ Там само. – С. 175–180.

³¹ Там само. – С. 141–147.

³² *Музичук О. В.* Нове надходження.. – С. 77–78.

³³ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С. 87–95.

³⁴ Там само. – С. 156–160; копія: IP НБУВ, ф. II, од. зб. 2312, арк. 1–8.

³⁵ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С. 95–103; копія: IP НБУВ, ф. II, од. зб. 2304, арк. 1–10.

³⁶ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского... – С. 134–141.

- ³⁷ Копія грамоти зберігається: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2315, арк. 4зв.–7.
- ³⁸ Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2309, арк. 2–3зв.
- ³⁹ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 162–163; копія: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2309, арк. 3зв.–5.
- ⁴⁰ В акті від 1922 р. вона описана як: «Указ Петра I Варл[ааму] Ясинск[ому] 1701 г. о предыд[ущих] школах основ[анных] Петр[ом] Могилою» (ІР НБУВ, ф. 432, оп. 1, од. зб. 40, арк. 32). Митрополитом П. Могилою були засновані ще школи (колегії), крім Києва, у Вінниці (1634) як філія Києво-Могилянської колегії, перенесена на Волинь у Гошу (1639), та у Кременці (1636).
- ⁴¹ Копія грамоти зберігається: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2309, арк. 7зв.–8зв.
- ⁴² Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 155–156; копія: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2311, арк. 5зв.–7.
- ⁴³ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 160–161; копія: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2311, арк. 2–3зв.
- ⁴⁴ Копія грамоти зберігається: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2311, арк. 4–5зв.
- ⁴⁵ Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2309, арк. 5–6.
- ⁴⁶ В акті від 1922 р. ця грамота описана так: «Указ Петра I на имя митр[ополиита] Варлаама Ясинского с присылкой м[о]нах[ов] в Москву 1701 г.» (ІР НБУВ, ф. 432, оп. 1, од. зб. 40, арк. 32).
- ⁴⁷ Вставка вгорі іншим почерком чорною тушшю темнішого відтінку.
- ⁴⁸ Копія грамоти зберігається: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2309, арк. 5–7зв.
- ⁴⁹ Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2311, арк. 1–2.
- ⁵⁰ Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2308, арк. 7–8зв.
- ⁵¹ Копія грамоти зберігається: там само, арк. 1–6зв.
- ⁵² Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2309, арк. 1–2.
- ⁵³ Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2308, арк. 8зв.–10.
- ⁵⁴ Копія грамоти зберігається: там само, арк. 10–14.
- ⁵⁵ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 191–192; копія: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2313, арк. 1–3.
- ⁵⁶ Копія грамоти зберігається: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2313, арк. 3–5.
- ⁵⁷ Копія грамоти зберігається: там само, од. зб. 2308, арк. 14–15зв.
- ⁵⁸ Вставка вгорі іншим почерком чорною тушшю темнішого відтінку.
- ⁵⁹ Копія грамоти зберігається: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2313, арк. 5–6зв.
- ⁶⁰ Копія грамоти зберігається: там само, арк. 7–8зв.
- ⁶¹ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 79–80.
- ⁶² Там само. – С. 80–82; копія: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2303, арк. 1–3.
- ⁶³ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 108–110.
- ⁶⁴ Це була, ймовірно, копія (див. грамоту за № 36). Опубліковано: там само. – С. 110–113; публікація з усіма приписками: АЮЗР. – Ч. 1. – Т. V. – К., 1872. – Док. XLII. – С. 177–182.
- ⁶⁵ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 147–149; копія: ІР НБУВ, ф. ІІ, од. зб. 2307, арк. 1–3.
- ⁶⁶ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского... – С. 266.

Зондеркоманда СС Кюнсберга в окупованому Києві

Після того як Тетяна Себта вивчила українські документи і встановила, що грамота перед німецьким вторгненням перебувала в Бібліотеці Академії наук (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – *Упор.*), моя робота полягала в тому, щоб переглянути німецькі архіви. Перш за все, я стала вивчати, хто і в який час в німецьких військах і в адміністрації відповідав за забезпечення схоронності і переміщення фондів бібліотек і музеїв на окупованій Україні. У кого був доступ до архівів і зібрань бібліотек, а отже, можливість забрати грамоту? У наших дослідженнях ми також звертали особливу увагу на осіб, які могли бути в прямих або опосередкованих контактах з Вернером Маркертом, який придбав у 1958 році дану грамоту для Тюбінгенського інституту. Ми припустили, що мають існувати якісь відносини між людиною, яка володіла документом після війни, і тим, хто запропонував його Вернеру Маркерту для купівлі. Про це в подальшому розповідь Катаріна Кухер.

У принципі, завжди може бути ситуація, коли солдат або офіцер забирають собі цінні речі в перші дні після вторгнення. Нам відомо про багато таких випадків мородерства. Ми знаємо, що офіційно створені підрозділи для так званого «забезпечення схоронності історичних і культурних цінностей» на окупованих територіях часто скаржилися, що прийшли занадто пізно. Для наших історичних досліджень проблема полягає у тому, що такі «особисті захоплення» або випадки мародерства відбуваються спонтанно і ніколи не документуються. Джерела нам доступні тільки тоді, і лише у дуже малому обсязі, якщо цінності були конфісковані за розпорядженням державних органів.

Ми не можемо виключити розкрадання у випадку з грамотою, але вважаємо це малоімовірним. Грамота дуже добре збереглася, що говорить проти спонтанної крадіжки. Також у Києві склалася ситуація, коли після вторгнення 6-ої армії 19 вересня 1941 року війська перебували в місті не дуже тривалий час. Солдати були розміщені в будівлі Бібліотеки на вулиці Володимирській тільки на один тиждень. З міркувань безпеки німецькі війська були виведені з міста, оскільки багато будівель було заміновано Червоною Армією перед відходом. У місті практично залишалися тільки підрозділи, які виконували функції забезпечення безпеки.

Нами встановлено, що підрозділ особливого призначення «Потсдам» з Зондеркоманди СС Кюнсберга, підпорядкований Міністерству закордонних

справ, швидко опинився в Києві. Уже в кінці вересня співробітники, очолювані славістом Віктором Паульсенем з Відня, опечатали громадські будівлі, бібліотеки і архіви разом зі Службою безпеки і відповідними підрозділами вермахту. Підрозділ «Потсдам» був малочисельним (50 людей) і був добре оснащений транспортними засобами, тому мав можливість самостійно перевозити великі вантажі. Крім людей Кюнсберга в Києві в цей час перебували й інші підрозділи, щоб «врятувати» цінності. Також там перебували представники інших команд: 1) представник управління військового Архіву, 2) уповноважений бібліотекар Групи армії «Південь», 3) представник Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга д-р Вольфганг фон Франкеє з групи «Наука». Здебільшого за звітами останнього ми можемо скласти уявлення про великі масштаби вивезення цінностей Зондеркомандою Кюнсберга. Це стосується також Бібліотеки Академії. Франкеє намагався через високе начальство зупинити вивезення цінностей людьми Кюнсберга. При цьому він писав, що тільки у співпраці з Зондеркомандою Кюнсберга можна було «забезпечити збереження» цінностей і вивезти їх. Мабуть, представникам штабу Розенберга не вистачало в той час власних співробітників і транспорту.

Цікавою особою для нас був такий собі д-р наук з теології – Ганс Кох (Dr. Hans Koch), який знаходився в Києві в жовтні 1941 року. Він був призначений офіцером зв'язку між імперським міністерством окупованих східних територій і Групою армії «Південь». Одне з його завдань – контролювати стан бібліотек. Він також отримав ряд секретних завдань. Кох належав до тієї ж групи військової контррозвідки, що і Маркерт. Крім іншого, Кох мав налагодити зв'язок і підтримувати його з Організацією українських націоналістів. Це зробило його підозрим в очах інших німецьких представників. Наприклад, Франкеє зазначив, що Рейхскомісар не дав Коху можливості працювати, тому що він «нібито відкритий для національно-українських тенденцій». Але більш важливий в нашому контексті той факт, що у Коха був особистий автомобіль і вантажівка. Це давало йому певні переваги і свободу дій. У своєму щоденнику Кох згадав, що він сам вивозив культурні цінності України. Більш докладної інформації про це у нас, на жаль, немає. Він відповідав за музеї на території Києво-Печерської лаври. Однак його скоро замінили. В середині жовтня 1941 р. відповідальним за управління музейним комплексом Києво-Печерської лаври був призначений високопоставлений офіцер СС і поліції Friedrich Jeckeln.

Як фахівець з історії Східної Церкви і Петровського періоду, Ганс Кох був в змозі оцінити значущість і цінність грамоти 1708 р. Ми також з великою впевненістю припускаємо його співпрацю з персоналом Зондеркоманди Кюнсберга, тому що всі вони були відповідальні за пошук і конфіскацію

культурних цінностей. Наприклад, Кох опечатав сховище в Софійському соборі, де зберігалися газетні фонди Бібліотеки Академії. Крім того, Кох був давно знайомий ще з часу спільної наукової роботи у Відні з двома важливими співробітниками команди Кюнсберга – Вілфридом Краллертом і Віктором Паулсенем.

Джерела доводять, що фонди Бібліотеки Академії, в яких зберігалася наша грамота, були в розпорядженні протягом трьох тижнів до кінця жовтня 1941 року підрозділів «Потсдам» Зондеркоманди Кюнсберга. Його основним завданням було зібрати матеріали для географічної служби МЗС Німеччини. Разом з картами, статистикою, словниками тощо даний підрозділ вилучав також і предмети мистецтва. Однак списки, які знаходяться в Політичному архіві МЗС Німеччини, дають дуже загальне уявлення про його трофеї. Вже 15 жовтня перші сім посилок були відправлені в Берлін. Потім послідували ще 26 ящиків і 20 упаковок з картами і книгами. В кінці жовтня були готові до транспортування ще 370 ящиків з вмістом від 50 тис. до 60 тис. томів.

Зондеркоманда Кюнсберга і його співробітники перебували в дивному службовому підпорядкуванні Міністерства закордонних справ і СС. Усі співробітники були включені де Ваффен-СС. Але конкретні завдання зі збирання матеріалів вони виконували для Міністерства закордонних справ.

Через обмеженість джерел роль СС в темі крадіжки художніх цінностей вивчена недостатньо. Що стосується Києва, ми знаємо, що після перших тижнів окупації частини СС захопили територію лаври і закрили її. Що робило СС з культурними цінностями з музеїв лаври далі, здебільшого, не ясно. Відомо лише, що колекція зброї з Центрального історичного музею лаври була конфіскована СС і передана Зондеркоманді Кюнсберга в лютому 1942 року. Охоронці СС також контролювали доступ до Бібліотеки Академії наук. Один співробітник Міністерства закордонних справ Німеччини в Польщі, який був відповідальним за передані трофеї з Києва до Варшави, розкритикував Краллєрта. Він висловив у конфіденційному листі своєму начальству підозру, що матеріали збиралися в першу чергу для СС, а не для Географічної служби МЗС. Крім того, він зазначив, що деякі, особливо цінні, речі не були упаковані для відправлення в Берлін. Він підкреслив, що причина була не в нестачі місця. Як приклад він описав, що великий стос найкрасивіших історичних атласів був упакований у ящик, який не рушив до Берліну. Далі він зазначив, що цей ящик досі перебуває у Варшаві, і його подальше призначення легко було вгадати. Імовірно, співробітник Міністерства закордонних справ мав на увазі, що ящики були адресовані департаментам СС, бо Краллєрт був для нього людиною СС, а не співробітником Міністерства закордонних справ.

З переходом від військової адміністрації до цивільної окупаційної влади

закінчилася активна діяльність підрозділу особливого призначення «Потсдам» у Києві. З кінця жовтня 1941 року по 1 червня 1942 року Бібліотека належала місцевій міській адміністрації. 1 червня 1942 року генеральний комісар по Генеральному району Києва прийняв Бібліотеку в своє управління. Вона була названа «Центральна бібліотека Рейхскомісаріату по Україні». Директором був призначений бібліотекар д-р Йозеф Бенцинг. З 1 березня 1943 року знову створене Крайове управління бібліотек, музеїв та архівів взяло на себе відповідальність за Бібліотеку Академії наук. Директором управління залишився Йозеф Бенцинг. В одному зі своїх звітів він зазначив, що Зондеркоманда Кюнсберга раніше збрала багато матеріалу, але не було жодних звітів про ці матеріали і їх відправлення. За управління Бенцинга спочатку не було вилучень з фондів Бібліотеки.

Тільки в листопаді 1943 року, перед звільненням Києва Червоною Армією, керівник Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв Георг Вінтер відправив в Кам'янець-Подільський одинадцять ящиків з рукописами, а 11 жовтня 1943 року – ще два ящики з зібранням документів Історичного товариства імені Нестора-Літописця з Бібліотеки Академії наук. Звідти з них тільки два ящики з зібранням цього Товариства були перевезені в Троппау в Силезії у січні 1944 року. Решта ящиків з рукописами залишилася в Кам'янець-Подільському. Після війни всі 13 ящиків повернулися до Києва. Тому можна з великою впевненістю припустити, що грамота про призначення Кроковського була вивезена Вінтером або його колегою Бенцингом (транспорт супроводжував співробітник Бібліотеки Академії наук Володимир Геппенер. – *Упор.*).

Якби з невідомих причин грамота все ще перебувала в Києві в 1943 році, наприклад, як прикраса якогось кабінету, у колишніх співробітників тоді вже не існуючої Зондеркоманди Кюнсберга залишалася ще можливість роздобути її.

Співробітники Зондеркоманди Кюнсберга, а потім й «Імперський фонд країнознавства» разом зі співробітниками СД, СС і департаменту Абверу мали до них першочерговий доступ, а також повноваження та можливості для переміщення. Однак, навіть якщо грамота, як дуже цінний рукопис, і не була конфіскована офіційно або «в приватному порядку» на початку окупації, то у von Нейна була можливість взяти її з собою в 1943 році незадовго до вступу в місто Червоної Армії.

Про цінності і матеріали, які були конфісковані СС, СД або розвідувальним відділом вермахту, списків в архівах немає. Здобич Зондеркоманди Кюнсберга і потім їх послідовників була зареєстрована тільки частково. Винятком були цінності і матеріали, прийняті в Києві в 1943 році міською адміністрацією, а також частина цінностей, які були передані Імперському міністерству

окупованих східних територій у Берліні. Щодо них є списки, в яких грамота не згадується. Ці цінності було повернуто, і це документально підтверджено. Місцезнаходження матеріалів, які Зондеркоманда Кюнсберга передала в «Імперський фонд країнознавства» або які були розграбовані після 1943 року, значною мірою невідоме до сьогодні.

Починаючи з 1944 року Краллерт керував різними науково-дослідницькими інститутами, такими як Інститут Ванзес, Штутгартський Німецький інститут іноземних досліджень, Інститут Східноєвропейських студій у Тюбінгені. Можна припустити, що матеріали були розіслані цим установам залежно від їх дослідницьких інтересів або залишалися в прямому розпорядженні «Імперського фонду країнознавства». У 1944 році Краллерт перевів свій офіс і свої фонди в Санкт-Ламбрехт в Steiermark, Австрія. Там ці фонди знайшли британські окупаційні сили, після чого їх слід було втрачено. Деякі цінності згоріли, інші були передані в Англію. Щось Краллерт зберіг у себе. Ми не знаємо, чи була там грамота. Це можливо, але також можливо, що вона знаходилася в іншому місці під час війни. Зрозумілим є одне, що всі ці люди залишилися живими після війни і продовжили свої особисті і професійні відносини. Ми припускаємо, що грамота в кінцевому підсумку виявилася в Тюбінгені за цими каналами.

Катаріна КУХЕР
(Тюбінген)

**Інститут Східноєвропейських студій і краєзнавства
Тюбінгенського університету
та грамота Петра I**

Відвідувачі бібліотеки Інституту Східноєвропейських студій і краєзнавства Тюбінгенського університету протягом тривалого часу могли захоплюватись дивовижно красивою царською грамотою XVIII століття, яка висіла у вітрині на стіні бібліотеки.

Про походження грамоти легенда розповідала таке: професор Вернер Маркерт, засновник і перший директор Інституту, купив грамоту у букініста з метою створити наочність для студентів, які вивчають східноєвропейську історію. Десятиліттями співробітники, гості та студенти Інституту сприймали її просто як інвентар.

Багато хто вважав Вернера Маркерта, котрий народився в 1905 році, мало заплямованим нацизмом компетентним вченим. Вернер Маркерт створив у Геттінгені в 1951 році Об'єднання вчених для дослідження Східної Європи і керував ним. Заснування цього Об'єднання було підтримано Міністерством внутрішніх справ, воно мало «об'єднати роботу істориків, політологів, економістів, соціологів для сучасних досліджень Східної Європи».

У 1953 році Маркерт одержав запрошення на кафедру в Тюбінгені, яке він прийняв. Зазначене Об'єднання він також переніс у Тюбінген, і таким чином додав суттєвих фінансових коштів новому інституту. На них Маркерт придбав багато матеріалів, які колись належали до так званої сфери «дослідження ворога» нацистської Німеччини, наприклад, кілька тисяч географічних карт.

Дослідження походження грамоти в Інституті

З огляду на зростаючий інтерес до історії німецьких досліджень Східної Європи після 1945 року і особливу чутливість теми походження культурних цінностей неодноразово актуалізувалось питання, звідки саме походили дослідницькі матеріали, які зберігалися в Інституті, і звідки до нього потрапила грамота? Кілька попередніх спроб з'ясувати це були безрезультатними. Німецькі інвентарні номери не дають інформації про купівлю, а українських чи радянських інвентарних номерів на документі немає.

У 2016 році знову розпочались систематичні дослідження походження грамоти з кількох причин.

Перша. У контексті суперечок про розграбування предметів мистецтва під час Другої світової війни у співробітників Інституту виникла підозра, що й грамота була викрадена.

Друга. Ця підозра посилилась, коли український історик Наталія Сінкевич наполегливо підтверджувала історичне значення грамоти, посилаючись на опис ризниці Софійського собору, опублікований Євгенієм Болховітіновим у 1825 році.

Третя. При реконструкції приміщення співробітники переглянули старі документи і знайшли цікаві списки раніших придбань Інституту. Виявилось, що не тільки професійні продавці книг продавали Інституту матеріали, а також і приватні особи, а саме вчені, які мали нацистське минуле, і через це їм було важко знайти постійну роботу. Ці вчені займались, наприклад, етнографією і надавали свої дослідницькі результати в розпорядження нацистів. Інші працювали в Зондеркоманді Кюнсберга, про яку моя колега Корінна Кур-Королев уже говорила, або в «Аненербе» – організації для вивчення традицій, історії та спадщини германської раси. У списках знайшли багато прізвищ. Хочу назвати тут лише одну людину, уже відомого нам географа Вільфріда Краллerta, який продав Інституту в 1952 і 1953 роках приблизно 1400 географічних карт. Краллерт був членом Зондеркоманди Кюнсберга і потім керував відділом в Reichssicherheitshauptamt. На своїй посаді він відповідав за широкомасштабні відправлення географічних карт, книг, архівів та творів мистецтва з територій, зайнятих нацистською армією. Краллерт був у жовтні 1941 року в Києві. І тому виникла підозра, що грамота потрапила до Інституту саме через нього.

З урахуванням цих історичних подій у Тюбінгені за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини німецько-українська група почала працювати над дослідженням походження цього документа.

Царська грамота й Інститут

Ми точно знаємо, що грамоту запропонували придбати Вернеру Маркерту наприкінці 1958 року. Це доводить лист Маркерта «Друзям університету», який зберігається в університетському архіві. (Друзі університету – це Спілка прибічників Тюбінгенського університету, яка фінансово підтримує університет. – К. К.) У цьому листі він попросив дві тисячі марок для придбання грамоти. Цитую:

«Звертаюсь [...] до Спілки університету з проханням пожертви для купівлі цінного документа, який був би важливим стимулом студентам з історико-філологічної точки зору, і, крім того, сам по собі є важливим історичним предметом, котрий за межами Росії зустрічається надзвичайно рідко».

Постає запитання: від кого Маркерт одержав пропозицію купити грамоту?

Відповідь дає історія іншої оригінальної грамоти Петра I від 1700 року. Її передав Україні один американський солдат завдяки сприянню Вольфганга Айхведе та київського Гете-Інституту в 1995 році. Про це Вольфганг Айхведе потім говоритиме детальніше. Для нас важливо, що ця грамота завжди зберігалась разом з грамотою Кроковському в Києві, вони належали тому самому фонду, відтак, очевидно, разом були й вивезені.

Американський солдат у 1945 році викрав цю грамоту у Відні з будівлі, в якій знаходились службові приміщення СС. Важливо при цьому врахувати той факт, що саме Вільфрід Краллерт у Відні керував (а під час його перебування на фронті заступником була його дружина) «Publikationsstelle» – установою, яка відповідала за розповсюдження матеріалів, захоплених під час Східного походу (Ostfeldzug), на окупаційних територіях.

На початку п'ятдесятих років Краллерт не мав через своє минуле постійної роботи, тому він заробляв на продажі географічних карт Тюбінгенському Інституту. Припускають, що він продавав залишки тієї колекції, яка зберігалась на його колишньому службовому місці. Цілком можливо, що саме тоді за посередництва Краллерта в Інституті з якоїсь приватної «колекції» походила і досліджувана грамота. У цьому контексті необхідно детальніше подивитись і на минуле Маркерта, і з'ясувати, чи діяла мережа його контактів із тридцятих і сорокових років, коли він став працювати директором Інституту.

В середині тридцятих років після захисту дисертації та праці доцентом у Лейпцигу Маркерт став головним редактором спеціального міждисциплінарного журналу «Osteuropa» («Східна Європа»), який видавався з 1925 року. Тож, виконуючи редакторські функції, він скеровував журнал шляхом ідеологічного «Ostforschung» – міждисциплінарного напрямку, який сповідував насамперед німецькі інтереси при дослідженні країн Східної Європи.

Маркерт вважається представником «Веймарської системи». У нас, на жаль, мало джерел щодо його біографії періоду Другої світової війни. За його власним твердженням, він не був членом нацистської партії, і протилежне неможливо довести.

Ми точно знаємо, що він під час війни служив в Абвері при Верховному командуванні Вермахту – органі військової розвідки і контррозвідки. Однак інформації про його діяльність там дуже мало. Знаємо, що він підтримував контакти з представниками Організації українських націоналістів, вів з ними розмови й допити. З квітня 1942 року він відповідав насамперед за завдання, які стосувались Югославії та Польщі.

Після війни він потрапив на короткий час до американського полону, але за підтримки колег був денацифікований у 1947 році й через рік захистив докторську дисертацію.

У Тюбінгені на посаді директора Інституту Вернер Маркерт видав протягом десяти років кілька томів довідників про Східну Європу (про Польщу, Югославію та Радянський Союз). До створення й упорядкування довідників він залучав і вчених-колег, які у відповідних позиціях сповідували нацистську «Остфоршунг».

Маючи на увазі грамоту, нам особливо цікаві контакти Маркерта з уже згадуваним Вільфридом Краллертом та Гансом Кохом. Обидва мали, як засвідчила моя колега Корінна Кур-Королев, доступ до культурних цінностей у Києві. Краллерт за рекомендацією свого університетського вчителя Коха був співавтором (він додав географічні карти) довідника про Югославію, а сам Кох – видання про Польщу. З Кохом Маркерт був знайомий з тридцятих років, і під час війни в рамках Абверу між ними теж були контакти.

Хтоврешті-решт запропонував Маркерту придбати грамоту про призначення Кроковського, на цей момент сказати складно. Як ми чули в доповіді Тетяни Себти, доведено, що грамота пережила смути радянсько-української війни (1917–1921) і переміщення у нове приміщення Бібліотеки в 1931 році, і після цього все ще перебувала в Києві. Виходячи з цього, найбільш вірогідно, що вона зникла під час окупації Києва в 1941 році або ж – що менш імовірно – в 1943 році.

Реституція й завершення

У листопаді 2016 року, після завершення дослідження німецько-українського проекту, ректор Тюбінгенського університету, Міністерство культури землі Баден-Вюртемберга та Міністерство зовнішніх справ висловились за повернення грамоти до Києва. Процес передання грамоти відбувся 14 березня нинішнього року в Берліні, коли вона була офіційно передана послу України.

Успіх нашого спільного дослідницького проекту полягає не лише у поверненні грамоти. Приклад Тюбінгенського Інституту також показав нам тривале існування і розвиток у Німеччині мережі контактів з періоду ще до 1945 року. Адже навіть учені, які не брали безпосередньої участі в «Остфоршунг», використовували старі контакти й дослідницькі матеріали з окупаційних територій.

Проект засвідчує, що потрібно й надалі досліджувати ті матеріали, які давно сприймають як інвентар, навіть у тих закладах, котрі засновані після Другої світової війни.

І, врешті-решт, інтенсивна діяльність німецько-української дослідницької групи показала, що питання походження культурних цінностей неможливо вирішити в межах тільки однієї країни. Емпіричні вагомості дослідження

потребують співробітництва німецьких та східноєвропейських істориків, яке базується на повній довірі.

Після завершення плідного німецько-українського дослідницького співробітництва ми дуже раді сьогодні, що грамота повернулася туди, де їй належить бути: до Києва, до Бібліотеки імені Вернадського.

Вольфганг АЙХВЕДЕ
(Бремен – Берлін)

У пошуках втрачених надбань культури

Можливо, я єдиний серед присутніх, хто знав Вернера Маркерта особисто. На початку 1960-х років я почав студіювати історію в Тюбінгенському університеті. Вернер Маркерт навчав нас, студентів, любити Східну Європу. Він з гордістю показував нам грамоту Петра I, часто повторюючи, що підпис царя справжній, і передавав нам, студентам, незабутні відчуття від споглядання документа історичного значення.

Ні, Вернер Маркерт в наших очах не був нацистом, не був злодієм або людиною, яка зробила щось неправомірне. Навпаки, завдяки грамоті він заохочував розуміти вашу країну. Більше ніж через десять років я милувався грамотою в її ошатній рамі, показуючи її вже моїм студентам. Ніхто, справді, ніхто й гадки не мав, що вона могла перебувати у Тюбінгені неправомірно. Також наступники Вернера Маркерта в Тюбінгені, ліберальні, відкриті світу професори, не мали жодного сумніву в правильності речей. Лише Наталія Сінкевич, яка знаходиться серед нас, зацікавилася в рамках своїх досліджень з історії Церкви походженням розкішно оформленого документа і розпочала процес, який призвів до сьогоднішньої події. За це їй велика подяка.

Повернення першої грамоти Петра Великого

«Тюбінгенська грамота» не єдина, чие повернення у Київ я мав можливість супроводжувати. 1994 р. до мене звернулася тодішня директорка Київського відділення Гете-Інституту графиня Уте Баудіссін. До того, як розпочати розбудову Гете-Інституту у Києві, вона працювала у Вашингтоні. Там, у США, приблизно за рік до того, тобто у 1993 р., вона мала розмову з літнім ветераном Другої світової війни Вільямом Галеном.

Він, Вільям Гален, у 1945 р., будучи солдатом 5-ої армії Збройних сил США, брав участь у визволенні Відня та якось отримав наказ оглянути один будинок, який слугував «нацистам головною квартирою»¹. Будинок виглядав як «поле битви» – все, навіть бібліотека, було спустошено. Проте серед книжок, що «купами лежали навколо», він помітив «пергаментну грамоту, ошатно обрамлену», до якої була прикріплена «російська печатка з двоголовим орлом» царської імперії. В той час, як його товариші речі просто відкидали, він взяв собі «сувенір», який спочатку зберігав у коробці, щоб потім через багато десятків років повісити у своїй квартирі на стіну в американському штаті Небраска. Ніхто, навіть російськомовні гості, не могли прочитати текст – бо написаний церковнослов'янською мовою –

допоки випадково не знайшовся досвідчений музейник, який зміг перекласти текст.

Таким чином, Вільям Гален дізнався, що він у зруйнованому Відні врятував оригінальну грамоту Петра I 1700 р., яку під час війни було вкрадено у Києві німецькими підрозділами. Цією грамотою, написаною тогочасною офіційною мовою, російський цар підтверджував права «митрополита Київського, Галицького і Малої Русі» та повернення Київській митрополії належних їй колишніх протопопій – Глухівської, Конотопської та Борзенької². (Документ замінював інший однакового або схожого змісту, який незадовго перед тим згорів під час пожежі у Софійському соборі.)

Гален одразу ж вирішив повернути документ Україні, яка якраз здобула незалежність. Він мав «повернутися назад на своє законне місце», та «чому я повинен зберігати його у Сьюарді (рідне місто у штаті Небраска), де його бачить лише кілька людей?»³. Втім, спроба повернути грамоту українському посольству у Вашингтоні з невідомих мені причин виявилася невдалою. Після того відбулося знайомство з графинею Баудіссін, яку колишній американський солдат попросив взяти дорогоцінну річ з собою в Україну.

Вже у Києві, графиня знову зв'язалася зі мною, щоб встановити місце, звідки грамота, яка, ймовірно, у 1941 р. була конфіскована або викрадена німцями, і насамперед знайти інституцію, куди вона мала б повернутися. Після недовгих пошуків разом з українськими фахівцями одіссею історичного документа вдалося завершити, і 24 березня 1995 р. в урочистій обстановці він був переданий представникам Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Завдяки дослідникам історії грамоти ми знаємо, що до війни вона також зберігалася у цій Бібліотеці. Приємно відзначати, що вже дві грамоти повернулися в країну свого походження.

Українські книжки з «Музею на палях», що на Бодензеє

Ще один приклад повернення, про який я хочу із задоволенням розповісти. Я маю на увазі українські книжки з Бодензеє. Це майже неймовірна історія.

Повертаючись з відпустки в Італії влітку 1994 р., я запропонував своїй сім'ї поїхати через озеро Бодензеє на півдні Німеччини та відвідати Унтерульдінген, що біля Юберлінгена. Там є археологічний музей з будівлями на палях, які знаходяться на озері і відтворюють будинки епохи каменю та бронзи. З моїх архівних пошуків я пригадував, що 6 або 7 ящиків книжок з археології, які під час війни були викрадені німецькими оперативними штабами в Україні, могли потрапити на південь Німеччини. Можливо, – була така ідея – співробітники «Музею на палях» щось про це чули. Сказано – зроблено.

У той час як діти оглядали музей, я розмовляв з молодим директором

◀ Повернення грамоти Петра I 1700 р.
Київ, 24 березня 1995 р. Зліва направо:
проф. Вольфганг Айхведе, графиня Уте Баудіссін
(з приватного архіву В. Айхведе)

Жалувана грамота Петра I
Київському митрополиту Варлааму (Ясинському)
від 1 квітня 1700 р.

Гунтером Шьобелем. «Я розшукую 6 ящиків...», – Гунтер Шьобель слухав уважно і раптом спитав: «Знайоме Вам ім'я Ганс Райнерт?» «Звичайно», – не замислюючись, відповів я. Ім'я пов'язувалося мною з книжками. На що Гунтер відповів: «Знаєте, ким Ганс Райнерт був після війни?». Я заперечив, тоді Гунтер (з натиском): «Він був директором цього музею. А в наших фондах є книжки, написані шрифтом, який ми не можемо прочитати. Ми якраз збираємося наші фонди заново інвентаризувати». Спантичено ми обидва замовкли на кілька секунд. Серед книжок лежали ще рулони газет за 1943 рік.

Вже восени за домовленістю з «Музеєм на палях» на допомогу в бібліографічному обліку збірки я відправив в Унтерульдінген студентку, яка знала як мову, так і справу. Загалом 723 книжки XIX – поч. XX ст., серед яких великі фоліанти, походили, як свідчили штампи, з десяти київських бібліотек. Серед них знаходилися більше 170 томів історичного журналу «Кіевская старина», праці з археології України та Росії, а також окремих регіонів країн або Кавказу, монографії з археології та етнології, атласи та численні матеріали Імператорської археологічної комісії.

Як саме відбувалася конфіскація чи грабунок, і яку подорож здійснили книжки – на сьогодні це все ще питання. Очевидно, транспорт йшов через Краків – це дають зрозуміти газети, які лежали у ящиках. У Німеччині вони могли бути розміщені спочатку у Гьохштедті на Дунаї, головному сховищі музейних збірок, у тому числі книжок, вивезених найбільше з

Українські книжки з «Музею на палях» на Бодензеє
(з приватного архіву В. Айхведе)

України. Звідти, на думку Гунтера Шьобеля, вони були переміщені в замок Залем, розташованому на крайньому південному заході Німецького райху, і, нарешті, потрапили в «Музей на палях». Цей шлях можна було б пояснити тим, що Райнерт мав там багаторічні зв'язки, і у червні 1945 р. французькою адміністрацією був призначений (з невідомих причин) директором музею. Перед тим Райнерт, як археолог та переконаний націонал-соціаліст, брав активну участь у нацистському пограбуванні України. Проте, повернімося до книжок.

За домовленістю з Гунтером Шьобелем ми відправили складений список у Київ, звідки незабаром отримали конкретні підтвердження втрат та їхню точну приналежність відповідним бібліотекам або музеям. Також німецьке Міністерство внутрішніх справ було проінформоване про знахідку, яке хотіло розмістити її на зберігання у Мюнхені, перевірити і повідомити українську сторону, щоб після цього робити наступні кроки. Перевірка, проте, давно минула, питання власності з київськими закладами, звідки походили книжки, були вже з'ясовані. Тому «Музей на палях» прийняв рішення про негайне повернення. «Луфтганза» взяла на себе безкоштовну доставку всіх ящиків.

22 квітня вони прибули у Київ, а 28 квітня 1995 р. у Національному музеї історії України були офіційно і урочисто повернуті директором «Музею на палях». Це була велика подія. Був присутній весь культурний і музейний

світ Києва. Також з власної ініціативи участь у церемонії взяв посол Німеччини в Україні. Ми святкували до ночі.

Передання книжок у Національному музеї історії України. Київ, 28 квітня 1995 р.
На фото: директор НМІУ Сергій Чайковський, директор «Музею на палях» на Бодензее
Гунтер Шьобель і професор Вольфганг Айхведе (з приватного архіву В. Айхведе)

Картина на шляху до Бремена

Більш-менш однакові події відбувалися і у зворотному напрямі. Весь час українські громадяни шукали (і шукають) контакти з німецькою стороною, щоб ініціювати повернення через особисті зв'язки. Нерідко «громадянська дипломатія» випереджала велику політику. Один приклад.

У Художню галерею Бремена 1993 р. звернувся молодий чоловік з-під Києва. У його власності перебував автопортрет німецького художника Ганса фон Маре – картина, написана олією на дереві, яку його батько з власної ініціативи (тобто неофіційно) у 1945 р. привіз з Німеччини⁴. Згідно зі штампом належала вона Бремену. Зі згоди батька він хотів її повернути. Переговори між молодим чоловіком та мною (за дорученням Художньої галереї) тягнулися більше ніж півтора року, поки я у березні 1995 р. отримав на Хрещатику в Києві у кульку цінну картину вартістю у кілька сотень тисяч доларів. Подякою стала можливість для молодого чоловіка рік працювати за його спеціальністю на одному з німецьких високотехнологічних підприємств і отримувати, зрозуміло, за це відповідну зарплатню.

Ганс Марє (Hans von Marées). Автопортрет (олія, дерево).
Друга половина XIX ст. (з приватного архіву В. Айхведе)

З картиною я відправився у Міністерство культури України і офіційно попросив дозволу на вивіз. Відбулися необхідні процедури з перевірки прав власності Художньої галереї м. Бремена, також дипломатичні переговори. 24 березня графиня Баудіссін повернула грамоту Петра I, 25 березня я вилетів з Марє у згаданому вже кульку та з відповідними дозвільними документами у Бремен. Це ніяк не було пов'язано між собою, але була чудова атмосфера співробітництва.

Виявлення втрачених культурних цінностей: між випадком і пошуком

Кількість історій з роками збільшується. Багато, якщо не більшість, таких відкриттів відбулося або відбуваються випадково або за особливо щасливих обставин, як, наприклад, контакт Вільяма Галєна з графинею Баудіссін або мій візит у «Музей на палях». *Але чи можна привнести в цю випадковість систему, яка б дала стратегії пошуку з високою вірогідністю успіху?* Пошук може допомогти в подальшому вивчити неочікувані відкриття, зроблені колись, і поставити в упорядковані, зрозумілі рамки. І все ж, чи може наука від самого початку зменшити випадковість та розвинути методи пошуку, які зроблять віднайдення втрачених культурних цінностей імовірнішим? Не хочу обходити мовчанням, що детективна робота, складання пазла, який ти до того не знав, має свою привабливість. Історик

залишає свій робочий стіл і досліджує не лише штабелі справ. Його архівом стає експедиція на часто неходжену територію історії, в особисті фрагментарні спогади і непевні дані часу та місця, які потрібно комбінувати. Чи є шанс велику кількість випадковостей, які знаходяться на цьому полі, хоч трохи зробити більш передбачуваними?

Ніхто не має запатентованого рецепту. Проте нехай два роздуми, наведені нижче, допоможуть у подальшому або вкажуть напрям.

1. Що ближче дослідження втрат провадиться на місці – в музеях, церквах або бібліотеках, то вища вірогідність знайти сліди. Чи були цінності офіційно конфісковані або «неорганізовано» пограбовані солдатами-мародерами? Коли та за яких обставин зникли речі? Ясно, що можливість точно встановити всі обставини пограбування в усіх його варіантах через три чверті століття після війни дуже обмежена. Проте *дослідження з історії окремих музеїв* в роки війни та окупації виявилися неоціненним внеском у пам'ять про втрачені культурні надбання. Розглядаючи конкретну подію на місці, необхідно розглядати *дійових осіб*. Хто – мовою німецьких окупантів – займався «збереженням» об'єктів, хто їх проглядав, відбирав, спакувував та транспортував, в якій команді, з якою метою, в який час, яким шляхом? Багато що вже неможливо реконструювати. Тут ми не повинні мати ілюзій. Проте окрема інформація може допомогти. Також важливим є зустрічне питання. Як захищали цінності співробітники зайнятих приміщень, музеїв або бібліотек? Чи могли цінності взагалі бути захищеними з огляду на швидке наближення лінії фронту?

Мародерство та «взяття з собою» солдатами Вермахту або іншими представниками окупаційної влади створюють свої додаткові проблеми. Адже задіяно було більш ніж десять мільйонів чоловік, причому підозрювати всіх гуртом жодного разу не можна. Що сталося з предметами, іконами, картинами, книжками після того, як вони були просто «взяті з собою», придбані на розквітлому чорному ринку, за власним свідченням «врятовані з вогню» або все ж вкрадені? Звичайно, багато втрачено під час війни. Але чи потрапили ці речі в Німеччину, де зберігалися як трофеї або «сувеніри»? Або були з добрих міркувань напівлегально, також з-під поли продані колекціонерам, торговцям або навіть музеям і бібліотекам? Лежать вони ще сьогодні на якихось горищах або висять на стінах? Знають діти або онуки про це?

Переважну більшість випадків вже неможливо дослідити. Мало б сенс сконцентруватися на тих групах осіб, які в тій або іншій функції безпосередньо займалися конфіскаціями, розвідками, «збереженням» або вивезенням культурних цінностей. Корінна Кур-Королев, яка тут присутня, дві інші історикині та я опублікували нещодавно книжку, в якій досліджуються шість

російських музеїв під час війни, і при цьому приділяється особлива увага «офіцерам з захисту мистецтва» Вермахту⁵. Тут є можливість знайти сліди.

2. І другий пункт. Як приверталась або повертається на сучасному етапі увага суспільства до теми культурних втрат під час війни в обох країнах, зокрема, наприклад, в моїй країні? Яким є суспільний фон у справі пошуку та повернення колись викраденого майна?

Якби в Німеччині після нового упорядкування Європи 1990–1991 рр. говорили про «трофейне мистецтво», тоді б у центрі суспільної уваги насамперед були втрати, які поніс переможений Німецький райх від дій радянських трофейних комісій та особистих привласнень радянськими солдатами⁶. Те, що націонал-соціалістична Німеччина в Україні та інших державах Східної Європи знищила та пограбувала цілі культурні ландшафти, навряд чи стояло на порядку денному або було на горизонті німецької політики. Конфісковані нацистськими підрозділами культурні цінності вважалися зниклими або переданими західними союзниками СРСР (1946–1949), у будь-якому разі, більше не увласності Німеччини. Особисті «привласнення» або пограбування німецькими солдатами вважалися в порядку речей, якими можна було нехтувати. Таким чином, в публічному просторі Німеччини не формувалося розуміння або відчуття того, що варто було б дослідити долю втрачених надбань культури, попри те, що наведені приклади свідчили про інше⁷. Так само і у дипломатичну мову закрався тон згладжування – говорять не про грабунок, а про «внаслідок війни переміщені культурні цінності», як прийнято говорити з поваги до обох сторін. Не хочу приховувати, я так само бажаю, щоб в Україні було більше відкритості у цьому питанні, хоча й так знаю, хто був агресором, а хто жертвою⁸.

Неймовірні втрати, які нанесла війна, неможливо відшкодувати. Вони назавжди залишаться глибоким болем. Провина моєї країни поза питанням. Проте маленька річ мистецтва та культури, про яку ми сьогодні говоримо, прихована багато десятиліть і все-таки на сьогодні віднайдена, відкриває для наших обох країн історичну можливість робити кроки назустріч і прокладати нові містки. Ось такі мої роздуми щодо філософії випадковості.

Дозвольте завдяки «трофеям» хоч раз, сьогодні, бути послами. Ваш – або наш симпозіум, шановна пані Любов Дубровіна, – це крок у цьому напрямі.

¹ Розповідь базується на газетній публікації 1992 р. у США: «Шпалера Галена виявилася українською цінністю» (Galen's wall hanging turns out to be Ukrainian treasure // Seward County independent. May 20, 1992, Vol. 95, No. 21).

² Цитується за англійським перекладом грамоти Рихарда Рая 1992 р. (м. Лінкольн, Небраска). Переклад, а також лист Рихарда Рая до Вільяма Галена від 22 квітня 1992 р. знаходяться у

автора в копіях. Див. також: *Музичук О. В.* Нове надходження в ЦДІАК України // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 77–78.

³ Цитується за: Seward County independent, May 20, 1992.

⁴ Ганс фон Марє (Hans von Marées), 1837–1887. Велика частина Бременських зібрань була евакуйована у 1943 р. в Бранденбург, де вона була знайдена радянськими солдатами, і у великій кількості взята ними «приватним» порядком.

⁵ *Corinna Kuhr-Korolev, Ulrike Schmiegelt-Rietig, Elena Zubkova, Wolfgang Eichwede.* Raub und Rettung. Russische Museen im Zweiten Weltkrieg. – Böhlau-Verlag: Wien–Köln–Weimar, 2019. – 384 s.

⁶ *Corinna Kuhr-Korolev, Ulrike Schmiegelt-Rietig.* Geklaut haben immer die anderen! Ausblendungen und Rechtfertigungsstrategien: Der NS-Kunstraub in Osteuropa // Osteuropa. – Jg. 62 (2017). – Н. 3–4. – S. 167–180.

⁷ Щоправда, у Бременському університеті у 1991–2001 рр. працювала група дослідників, які займалися значними втратами культурних цінностей, які завдала Німеччина під час війни країнам колишнього СРСР. Див.: *Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung* (Hg.). «Betr.: Sicherstellung». NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen: Edition Temmen, 1998; *Ulrike Hartung* (Hg.). Verschleppt und verschollen. Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Edition Temmen, 2000.

⁸ Вражаючі окремі акції, як, наприклад, передання Україною нот Баха, не повинні таким чином за своїм значенням применшуватися.

(Переклад з німецької Тетяни Себти)

Галина КОВАЛЬЧУК, Ольга СТЕПЧЕНКО
(Київ)

**Книжкове зібрання та колекція рукописів
Софійського монастиря
в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського**

Книжково-рукописне зібрання історичної бібліотеки Києво-Софійського собору сьогодні є одним із найцінніших зібрань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), культурним надбанням України, що перебуває під захистом держави. Йдеться не про бібліотеку Ярослава Мудрого, що існувала в Софійському соборі з XI ст., але, на жаль, не збереглася, а про бібліотеку, започатковану в соборі при заснованому в 1633 р. Київським митрополитом Петром Могилою монастирі Святої Софії.

З джерел та короткої історіографії про цю бібліотеку маємо наголосити на кількох документах і публікаціях. Існує «Опись кафедральной Киево-Софийской соборной библиотеки» 1803 р., де протоієреями І. Левандою і Д. Сигиревичем завірено 1111 одиниць зберігання (з них 171 рукописний збірник)¹. Тут вказано, що до опису включено книги авторства С. Миславського та з Кирилівського і Ржищівського монастирів, що перебували у складі бібліотеки Києво-Софійського собору; в пізнішій примітці зазначено про додаткові списки книг із зібрань І. Фальковського та Є. Болховітінова. За двома рукописними каталогами бібліотеки Києво-Софійського собору (окремо рукописів і друків), укладеними І. Скворцовим у 1850 р., рукописних збірників було 747, книг – 1561². Пізніше М. Оглоблін, розшукуючи матеріали Є. Болховітінова, поаркушно перевіряв зібрання собору, як стверджувала Є. Рукавіцина у вказаній праці. Він визначив кількість рукописів, їх обсяг, формат, мови і кількість збірників (конвolutів), систематизувавши їх за 18-ма розділами. За підрахунками М. Оглобліна, в бібліотеці було 80 одиниць рукописних збірників І. Фальковського, 24 збірники інших осіб, переданих через Є. Болховітінова, та 348 збірників з бібліотеки самого митрополита Євгенія (3203 назви, 79 995 сторінок). Серед іншого тут був ще й соборний архів (41 том, 290 назв) та 13 томів конвolutів, де друковані твори оправлені разом з рукописними (177 рукописів)³.

Відомо, що 1878 року правління Софійського собору відмовилось передати Київській духовній академії для Церковно-археологічного музею рукописи Болховітінова (з огляду на їх цінність і заповіт митрополита) за відповідним указом Св. Синоду про збільшення фонду музею надходженнями з монастирських бібліотек⁴. Водночас, як зауважила Є. Рукавіцина у зазначеній

праці, книга видачі з бібліотеки Києво-Софійського собору (1888–1931) свідчить, що певну кількість рукописів в XIX ст. передали до Московської духовної академії, в інші установи.

Про історію та склад цієї бібліотеки у 1901 р. писав В. М. Перетц у статті «Очерк библиотеки Киево-Софийского собора (Из записной книжки)»⁵. У 1904 р. вийшов третій випуск каталогу М. І. Петрова «Библиотека Киево-Софийского собора» із серії «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве», де рукописний фонд описано і систематизовано в 16-ти розділах⁶. Коротку історію зібрання Софійського собору та детальний зміст його рукописної частини розкрито доктором історичних наук Людмилою Гнатенко у статті «Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору»⁷.

Історія книжкового та рукописного зібрання Києво-Софійського собору схожа на долю інших монастирських бібліотек, націоналізованих радянською владою в 1920-х роках. Після буремних часів революцій, громадянської війни та встановлення диктатури пролетаріату, з метою порятунку багатющих книжкових фондів релігійних установ, Рада Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині НБУВ) звернулася на самому початку 1920-х років до наукового комітету Всеукраїнської Академії наук (ВУАН, УАН, нині Національна академія наук України) щодо передання їй бібліотеки Київської духовної академії та монастирських бібліотек Києва. Розміщення колосальних за обсягом книжкових і рукописних фондів унеможливлювалося через відсутність приміщень. Так виникла і була втілена ідея тимчасового закріплення за ВБУ тих приміщень, де історично зберігалися націоналізовані монастирські зібрання, в т. ч. Софійського собору⁸. Це був дуже важливий крок задля порятунку історичних бібліотек релігійних установ і монастирів.

Уповноваженим від Академії наук у справі догляду за бібліотекою Софійського собору був музейник Федір Михайлович Морозов. 20 грудня 1922 р. бібліотекар Василь Павелко-Черський прийняв від нього за інвентарями-каталогами І. Скворцова і картковим каталогом бібліотеку Києво-Софійського собору⁹, де, крім рукописів, було 1560 стародруків (надрукованих як латинським шрифтом, так і старослов'янським) і 1966 видань XIX – початку XX ст. Відсутніми було зафіксовано 14 рукописів і 49 книг. Стародруки цієї бібліотеки вперше детально описав Володимир Іванович Барвінок у статті «Загальний огляд стародруків київських бібліотек», опублікованій у журналі «Бібліологічні вісті» (1924). Ця стаття й досі не втратила свого значення, це цінне джерело інформації про склад стародруків бібліотеки Софійського собору.

У лютому 1925 р. Академія наук остаточно передала в адміністративно-наукове керування Всенародній бібліотеці України в числі низки історичних монастирських бібліотек і бібліотеку Софійського собору. Вона розміщувалась

тоді в трьох кімнатах на місці старого Воскресенського приділу, на хорах собору. Стародруків за каталогами тут на цей час нараховувалось 1537 од., і ще 1958 інших книг. Частину стародруків у 1926 р. було відібрано до Музею письма та друку лаврського містечка. Але було чимало не внесених до каталогів книг, і впорядкувати їх могли лише кваліфіковані бібліотекарі.

У 1927 р. колишні монастирські бібліотеки Києва у ВБУ було перейменовано у відділи бібліотеки, тож бібліотека кафедрального Софійського собору стала Софійським відділом ВБУ. Заввідділу стародруків С. І. Маслов (саме цей відділ опікувався історичними монастирськими бібліотеками) називав такі зібрання збірками історичного значення, і це дійсно так. З 1928 р. почалося виокремлення кирилических стародруків, українських (територіально) польськомовних видань зі збірок монастирських бібліотек, у т. ч. Софійської бібліотеки, і створення у ВБУ нових колекцій у відділі стародруків. Тоді ж при Археографічній комісії УАН було створено Комітет для опису стародруків, почалося укладання зведеного каталогу кирилических стародруків, зокрема й із Софійської бібліотеки.

Серед найдавніших вітчизняних видань тут зберігалися: примірник надрукованого Іваном Федоровим львівського видання Апостола 1574 р. із записом від 10 червня 1574 р. про його дарування міщанином господарським київським Хоцком Баликою Богоявленській церкві м. Коростишева маєтку Івана Олизара Волковича; 2 примірники Острозької Біблії 1581 р., теж надрукованої Іваном Федоровим; рідкісні видання острозької, дерманської, стрятинської друкарень; київські видання 1620-х років, Патерик Печерський 1760 р. з чудовими гравюрами. В бібліотеці були представлені першодруковані твори українських письменників XVI–XVIII ст. – Леонтія Карповича, Кирила Транквіліона Ставровецького, Памви Беринди, Михайла Козачинського, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Іоанна Максимовича. Представлені також і видання українських авторів польською чи латинською мовами – «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Літос» Петра Могили, «Лютня Аполлонова» Лазаря Барановича, «Лебідь» І. Галятовського. Найбільші особові бібліотеки в складі зібрання Софійського собору належали колись відомим ієрархам церкви Тимофію (Щербацькому), Варлааму (Ясинському), Іоасафу (Кроковському), Євгенію (Болховітінову).

У першій половині 1930 р. було закінчено будівництво і облаштування нового будинку для ВБУ по вул. Володимирській, перенесення фондів з корпусу бібліотеки по бульвару Шевченка, 14. Натомість сюди, в «старий корпус», де ВБУ розміщувалася в 1920-х роках, у червні 1931 р. перевезли книги бібліотеки Софійського собору. Тоді ж рукописна частина бібліотеки з Софійської філії надійшла до відділу рукописів ВБУ й була розставлена відповідно до номерів каталогу Миколи Петрова. Разом рукописів і друків

було передано 4685 одиниць зберігання. Книги та документи спочатку перевіряли за каталогами, потім чистили від пилу, ув'язували в пакунки, перевозили (і не один день) підводами, рахували пудами. На завершення цієї роботи 17 липня 1931 р. було укладено відповідний акт.

Інвентаризація (запис в інвентарні книги) стародруків та інших видань з фондів історичних книгозбірень тоді не проводилась з огляду на колосальні книжкові масиви, що надійшли впродовж усього кількох років, і обмаль співробітників. Під час інвентаризації рукописного фонду ВБУ відбувалася класифікація документів, яка передбачала їхній розподіл за трьома «відділами»: літературні матеріали (куди увійшли нарративні джерела – рукописні книги та творчі рукописи), історичні документи (переважно колекційні актові документи) та листування видатних осіб. Така класифікація була спричинена обставинами часу – в 20–30-х роках у відділі рукописів працював усього один працівник, однак потреба в обліку фондів та можливостях їх уведення у науковий обіг й обслуговування читачів потребували створення облікового апарату, нехай і недосконалого. Тому документи Софійського зібрання сьогодні зберігаються в різних фондах, хоча належать одній колекції, реконструйованій у путівнику Інституту рукопису «Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського».

У лютому 1932 р. було проведено перевірку рукописів колишньої Софійської філії. Вже у 90-х роках ХХ ст. цьому фонду було надано номер – ф. 312 «Києво-Софійський собор. Зібрання *рукописних книг XV–XIX ст.*», який нараховує 735 одиниць зберігання. Рукописи, що надійшли до Софійської бібліотеки після 1850 р. і не увійшли до каталогу М. Петрова, були опрацьовані й заінвентаризовані в грудні 1932 р. у фонді «Літературні матеріали» (ф. 1, 300 од. зб.). Окремі документи з Софійської бібліотеки (переважно ті, що не увійшли до каталогу М. І. Петрова, але були зафіксовані в описі 1850 р. і вважалися відсутніми) надходили у 1936 та 1938 роках. У 80-х роках ХХ ст. з рукописних кодексів і документів, які переважно належали до Софійської бібліотеки, було сформовано фонд 233 «Києво-Софійський собор. Зібрання *архівних документів 30-х рр. XVII ст. – 30-х рр. XIX ст.*» (34 од. зб.). Невелика частина Софійського зібрання знаходиться і у фонді «Колекція історичних документів» (ф. XIV, 44 од. зб.), що був сформований у 1959 р.

Зібрання рукописів Софійського собору (XVI–XVIII ст.), яке зберігається в Інституті рукопису НБУВ, репрезентують богослужбові книги, зокрема, тріоді пісні та цвітні; октоїхи; требники; мінеї; тлумачення на божественну літургію; ірмологіони нотовані; церковні устави, служебники; книги Святого письма – Апостоли, Євангелія, Псалтирі; твори отців церкви та церковних письменників, зокрема збірники повчань та бесід Єфрема Сиріна, Василя

Великого, Григорія Богослова та інших; твори із загальної та церковної історії багатьма мовами; богословські твори; навчальна література; філософські та літературні твори; книги з мовознавства, зокрема граматики німецької мови 1748 р.; література з архітектури, фізики, математики, хімії, медицини; біографічні матеріали, історико-юридичні документи; образотворчі документи з реставрації Софійського собору та документи Софійської бібліотеки тощо.

Як резиденція Київської митрополії Софійський собор зібрав багато документів, пов'язаних із загальною діяльністю митрополії. У фондах Інституту рукопису НБУВ зберігається *рукописна колекція Софійської митрополичої ризниці*: описи кафедральної Києво-Софійської ризниці; доношення; збірники указів; матеріали Київської митрополії з ревізій деканатів; жалувані царські, королівські, патріарші та синодальні грамоти; універсали українських гетьманів; листування Київських митрополитів та ін.

Складником саме цієї колекції є і грамота Петра I, видана Іоасафу Кроковському 14 вересня 1708 р., із підтвердженням поставлення його на Київську митрополію, або «Гюбінгенська грамота», як її зараз називають. За описами, грамота великого формату (80 x 58 см) на пергаменті, коштовно оздоблена та ілюстрована, титули і рамка вималювані золотом, з державною печаткою середнього розміру у срібному позолоченому футлярі з золотими кутасами. Разом з іншими унікальними пам'ятками писемної та книжкової культури вона була вивезена з фондів Бібліотеки Академії наук УРСР, як тоді називалася ВБУ–НБУВ, під час Другої світової війни до Німеччини. Необхідно додати, що в серпні 1941 р. Софійська колекція, як її названо в тогочасному документі, в числі інших історичних зібрань була евакуйована до Уфи – 34 ящики. Але з причини поспіху евакуації опис конкретних книг чи документів не проводився, тому цілком вірогідно, що частина зібрання Софійського собору лишалася в Києві. Заради справедливості маємо також відзначити, що за звітом співробітника бібліотеки Б. І. Зданевича, який перевіряв ящики з книжками в Уфі восени 1941 р., ящика № 31 Софійської бібліотеки на 30.XI.1941 р. не було ¹⁰, чи був він у подальшому знайдений – невідомо. Після повернення з евакуації книжкова частина зібрання перебувала у філії на Подолі, в будинку колишньої Києво-Могилянської академії. Зараз бібліотека Києво-Софійського кафедрального собору зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ як окрема колекція в кількості 1795 книг. Періодичні видання з її складу ввійшли до штучно створеного фонду дореволюційних періодичних видань відділу. Переважна кількість стародруків зберігається у спеціалізованому відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, зокрема інкунабули (видання XV ст.), палеотипи (видання першої пол. XVI ст.), кириличні стародруки, видання XVIII ст. гражданським шрифтом.

Але повернімося до зібрання грамот. В «Описании кафедральной Свято-Софийской ризницы 1740 г., с дополнением по 1748 г., 1750 г.»¹¹ грамоти не згадуються. Основним джерелом при атрибуції документів з колекції Софійської ризниці є інші облікові документи та описи цієї колекції. В Інституті рукопису НБУВ зберігається «Книга, содержащая в себе описание Киево-Софийской митрополичьей ризницы при сдаче от бывшего кафедрального ризничего иеромонаха Арсения новоопределенному ризничему и казначею иеромонаху Варсонофию. 1802 г.» (ф. I, № 2451, 88 арк.). На арк. 78 даного рукопису наведена «Опись Высокомонаршим, Патриаршим и Синодальным, Архиерейским и другим разным грамотам», де описано 33 грамоти. Під № 3 цього реєстру йдеться про документ «Грамота государственная на пергаменте желтоватою материю покрытая Преосвященному Иоасафу Кроковскому на митрополию Киевскую жалованная с привескою в сребропозлащенном ящике печатью и золотыми кутасами 1708»¹². У 1825 р. Євген Болховітінов, митрополит Київський, у своїй праці «Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия» в додатку до опису документів під № 35 описав цю грамоту¹³.

У «Каталог рукописей Киево-Софийской библиотеки, 1850 г.» (ф. 233, № 17) актові документи і грамоти не увійшли, але рукою тодішнього завідувача відділу рукописів ВБУ Павла Попова на сторінці 361 дописано: «грамоти та малюнки див. в скрині в кімн. № 4»¹⁴. Зазначимо, що і у виданні П. Орловського «Святая София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор» (1901 р.) на с. 68–69 вказано, що грамоти знаходились в бібліотеці Києво-Софійського собору, але до каталогу бібліотеки не увійшли.

Підкреслимо також, що у вказаному вище акті передання бібліотеки Софійського собору до ВБУ від 20 грудня 1922 р. за № 201 зазначена грамота Петра I митрополиту Київському Іоасафові 1709 р.¹⁵, помилково датована 1709 р. За остаточним «Актом передачі рукописів Софійської філії до Всенародньої бібліотеки України»¹⁶ від 10 червня 1931 р. співробітник відділу рукописів ВБУ М. В. Геппенер прийняв від нештатного завідувача цієї філії В. Г. Черського рукописні матеріали, зокрема незаінвентаризовані книги – 115 номерів, грамоти, малюнки, листи та інші документи – 116 номерів. У робочому списку Миколи Геппенера були перелічені за номерами наявні у шафах і вітринах рукописи, а незаінвентаризовані рукописи були описані.

Отже, про те, що до 1941 р. грамота знаходилась саме у відділі рукописів нашої Бібліотеки, свідчать облікові документи, зокрема акти, інвентарні

описи та списки. Та навіть оформлення інших грамот, які зберігаються у фондах ІР НБУВ, є підтвердженням того, що «Тюбінгенська грамота» належить до Софійської колекції. Деякі грамоти однаково прошиті зі зворотного боку папером для захисту пергаменту, на звороті проставлено інвентарні номери. Такі номери стоять на грамотах, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ, зокрема на грамоті Московського патріарха Адріана митрополиту Варлааму Ясинському 1690 р. за № 10 залишилися сліди від підшитого аркуша паперу (ф. XIV, од. зб. 7176). Так само і «Тюбінгенська грамота» мала захисний аркуш, який був ретельно видалений разом з нитками, залишивши лише маленькі дірочки по нижньому краю грамоти¹⁷.

Вивезення грамоти за розпорядженням д-ра Г. Вінтера найімовірніше відбулося в жовтні 1943 р. у складі транспорту, який супроводжував завідувач рукописного відділу бібліотеки М. В. Геппенер. У своїй автобіографії він згадує, як в кінці вересня 1943 р. німецьке управління архівів, бібліотек та музеїв примусило його супроводжувати транспорт з цінними архівними документами XVI–XVIII ст., де були в т. ч. і 9 ящиків бібліотечних матеріалів¹⁸. У його довідках про вивезені гітлерівцями з Києва архівні документи йдеться про те, що до місця призначення із Київських фондів дійшов тільки один товарний вагон, документи якого значно постраждали і були незапаковані. Два вагони, в яких знаходилися три ящики зі стародруками та два з рукописами, не доїхали¹⁹.

Дослідники долі бібліотек та архівів часів нацистської окупації Л. А. Дубровіна, Н. Г. Кашеварова, Н. І. Малолетова, О. С. Онищенко, Т. М. Себта у монографіях та інших публікаціях, спираючись на документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, широко висвітлювали й питання вивезення культурних цінностей. Так, за даними Л. А. Дубровіної, яка, крім документів штабу Розенберга, залучала й документи архіву НБУВ, звідси були вивезені теки з надзвичайно цінними рукописними книгами та документами XV–XVIII ст., серед яких були й грамоти²⁰.

Тоді ж була вивезена й жалувана грамота Петра І київському митрополитові Варлааму Ясинському, датована 1-м квітня 1700 року, на пергаменті, червоною тканиною покрита, з привісною в срібній позолоченій скриньці печаткою. Цю грамоту було повернуто з Німеччини і передано до фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві в 1995 році²¹ завдяки клопотанням директорки філії Гете-Інституту в Києві графині Уте Баудіссін і за посередництва пана професора Вольфганга Айхведе. Відповідно до названих документів – опису 1802 р. (позиція № 5), акта передання 1922 р. (№ 200), а також опису 1931 р. (№ 35, поруч з іншою грамотою Варлааму Ясинському) – ця грамота перебувала до війни у складі зібрання рукописного фонду НБУВ. Навіть зовнішні спостереження (нумерація, позначки тощо) свідчать про її належність до Софійської колекції.

Повернення грамоти Петра I до Софійського зібрання є видатною подією для історії, для розвитку наукових та культурних взаємовідносин між Україною та Німеччиною. Розуміючи, скільки зусиль великої кількості науковців та державних діячів було задіяно для її повернення, ми щиро дякуємо всім, хто долучився до справи повернення цього унікального рукопису на своє місце в історичному зібранні Софійського собору у фонді Інституту рукопису НБУВ (ф. XIV, од. зб. 7225).

Доля бібліотеки Києво-Софійського собору складна, деколи трагічна, але бібліотека існує, досліджується; активізується введення інформації про неї у науковий обіг, і не лише окремими публікаціями, на виставках, але й створенням електронних каталогів колекцій.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Ф. 1. № 2441. Про це див. також: *Рукавиціна-Гордізівська Є. В.* Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховитинов) : Біобібліографія. Бібліотека. Архів. Київ, 2010. С. 116–117.

² ІР НБУВ. Ф. 233. № 17, 31.

³ *Кл. Пр. Н. О.* [Оглоблин Н. Я.]. Число рукописей митрополита Евгения в Киево-Софийской библиотеке. Труды Киевской духовной академии. 1867. Т. 4. № 12. С. 651–658.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1, общ. №. 2668.

⁵ *Перетц В.* Очерк библиотеки Киево-Софийского собора (Из записной книжки). Литературный вестник. Издание Русского библиологического общества. Санкт-Петербург, 1901. Т. 2, кн. 6. С. 121–127.

⁶ *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. III. Библиотека Киево-Софийского собора. Москва, 1904.

⁷ *Гнатенко Л.* Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : Путівник. Київ, 2015. С. 133–141.

⁸ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1918–1941. Київ, 1998. С. 156, 188.

⁹ Архів НБУВ : ІР НБУВ. Оп. 1. №. 40. Арк. 29.

¹⁰ Архів НБУВ : ІР НБУВ. Оп. 1. № 616. Арк. 6 зв.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 312. № 409, 410.

¹² ІР НБУВ. Ф. I. № 2451. Арк. 78–79.

¹³ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. Киев, 1825. Отд. 2. С. 110–113.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. 233. № 17. С. 361.

¹⁵ Архів ІР НБУВ. Оп. I. № 40. Арк. 29, 33.

¹⁶ Архів ІР НБУВ. Оп. I. №. 42. Арк. 77–85.

¹⁷ *Корінна Кур-Корольов, Катаріна Кухер, Тетяна Себта, Наталія Сінкевич.* Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 43.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. 169. № 166.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 169. № 162–164.

²⁰ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1941–1964. Київ, 2003. С. 54–60.

²¹ Музичук О. В. Нове надходження в ЦДІАК України. Архіви України. 1995. № 1–3. С. 77–78. Сьогодні ця Грамота зберігається під шифром: ЦДІАК. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 690.

ОБГОВОРЕННЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ КОЛОКВІУМУ
ТА ПИТАНЬ РЕСТИТУЦІЇ
КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Учасники обговорення результатів колоквиуму:

Любов Дубровіна, професор, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України.

Інеса Татївська, кандидат історичних наук, заступник начальника відділу з питань переміщення культурних цінностей Міністерства культури України.

Геннадій Боряк, професор, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, член Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, створеної при Міністерстві культури України.

Сергій Кот, професор, доктор історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, член Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, створеної при Міністерстві культури України.

Олексій Онищенко, академік НАН України, радник Президії НАН України, головний науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, почесний генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України.

Марина Палієнко, професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, дослідник історії архівної спадщини України, експерт з питань історії культурних цінностей.

Наталія Кашеварова, кандидат історичних наук, старший співробітник Інституту історії України НАН України, дослідник історії переміщення культурних цінностей, експерт з питань історії культурних цінностей під час Другої світової війни.

Олена Живкова, заступниця генерального директора з науково-дослідної роботи, куратор та зберігач колекції європейського живопису Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

ВИСТУПИ

Любов ДУБРОВІНА

Колекційні фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: доля під час війни

Дорогі друзі, учасники колоквиуму та всі присутні!

Повернення в Україну історичної документальної пам'ятки, вивезеної з Бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України), стало видатною подією для науки і культури України. Наші німецькі колеги провели велику роботу щодо її експертизи та повернення. Їхня розповідь про те, як розвивалися події щодо віднайдення та наукового дослідження цієї грамоти, її історії та змісту, знаходить глибоке розуміння та певну «білу» заздрість з боку українських колег, які розуміються на джерелознавчій евристиці історичних документів, аналізі та історичному контексті її створення, існування, переміщення. З різних причин наші вчені працюють з цими питаннями в набагато гірших умовах через обмежене фінансування навіть основної роботи і не сподіваються на те, що зможуть отримати гранти на дослідження для повернення культурних цінностей, до того ж теми надзвичайно трудомісткі і без прогнозованого результату.

Але і в цих умовах дослідження долі наших культурних цінностей під час війни у нас розвивається дуже активно, хоча й на обмеженому матеріалі.

У 90-х роках на це важливе для нас питання привернула увагу дуже відома американська дослідниця Патриція Грімстед, яка має доступ до усіх західних архівів й досі досліджує історію культурних цінностей і з якою ми підтримуємо наукові та дружні зв'язки вже майже 40 років.

Професор Вольфганг Айхведе у своїй доповіді торкнувся питання, як випадковості сприяють надзвичайним відкриттям, та навів показову аналогію з випадком реституції у 1995 році іншої грамоти Петра І. Він розповів, як робляться такі відкриття, скільки людей ніби випадково зустрічаються, випадково згадують факти, поступово складають знання та бажають встановлення справедливості. Ось така, сказав він, є філософія випадковості. Як бачимо, і в даному випадку, і у випадку повернення попередньої грамоти Варлааму Ясинському, у цій історії присутній фактор певної випадковості. На жаль, грамота Варлааму Ясинському дійсно випадково потрапила не до Софійської колекції, звідки вона родом, а до Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

В історії з грамотою можна сказати, що, дійсно, філософія випадковості не виключає й зумовленість випадковості, її певну закономірність, коли об'єднувалися воля, знання і свобода, носіями яких сьогодні є усі присутні тут, у цій залі. Внесок кожного з вас просто неоціненний. Ви разом визначили те, що випадковість стала тією необхідністю, що неодмінно має статися в даних умовах. Вибачте за каламбур, випадковість необхідності або зумовленість випадковості у прихованій формі закономірності.

Разом з тим, хотілось би відзначити те, що Міністерство культури України у межах своїх можливостей підтримувало цей процес. Особливо хочеться подякувати Інесі Татіївській, яка багато років дуже скромно, але наполегливо та терпляче присвячує цим питанням своє професійне життя. Той факт, що потік повернення документів та бібліотечних скарбів не був дуже потужним, має свої об'єктивні причини. Небагато експертів у галузі архівної та бібліотечної справи були за цей час відряджені Міністерством для пошуків втрачених документів та книг. Я особисто була разом з Геннадієм Боряком у Бундесархіві Кобленца, коли вперше були знайдені документи фотоархіву штабу Розенберга (фонд Bild 131) – але за рахунок запрошення німецьких колег і завдяки поверненню архіву Баха. Там же вивчала і документи післявоєнних адміністрацій у Німеччині.

Як фахівцю, який вже має багатий стаж роботи у Змішаній комісії, і який спостерігає поступове згортання цієї діяльності останніми роками, мені дуже боляче, що багато питань у діяльності Комісії не знайшло поки що двостороннього вирішення, в тому числі й повернення до Німеччини трофейних об'єктів, як, наприклад, бібліотеки Інституту цукру, хоча багато років це питання обговорюється.

Завдячуючи професору Клаусу Гестві вчені працювали в атмосфері, свободи та взаємодії. Важливою є й фінансова та ідейна підтримка Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина.

Експертизу походження грамоти здійснила Наталія Сінкевич, вона «відкрила» цю пам'ятку та вивчила особистість митрополита Іоасафа Кроковського. Тетяна Себта, яка так кропітко та вичерпно дослідила довоєнну історію грамоти, багато років плідно працює над питаннями переміщення культурних цінностей. Катаріна Кухер та Корінна Кур-Королев за німецькими архівами, нам практично не доступними, досліджували історію грамоти у Німеччині. Так, про пограбування Зондеркомандою СС Кюнсберга залишилися документи і в наших джерелах, але грамота там не вказувалася. Вчені провели значну роботу щодо дослідження її походження та подальшого переміщення не лише у період Другої світової війни, а й до і після війни.

Завдяки німецьким колегам з'явилася рідкісна можливість зібрати весь колектив осіб, причетних до повернення грамоти. Вони змогли приїхати до

нас і створили нам атмосферу свята. Сьогоднішній колоквиум проходить у вільній, професійній та дружній атмосфері. Розумієш, яка кількість людей та установ доклала зусиль для такого надзвичайно складного питання, і це просто вражає. І водночас надихає нас на подальшу роботу. Всі були об'єднані нездоланим бажанням довести походження грамоти та повернути її. Нашими німецькими колегами та співвітчизниками була створена сама можливість її повернення, що є головним у цій справі.

Ця грамота опинилася, разом з колекцією Софійського собору, у Всенародній бібліотеці України у 20-х роках, яка перебувала під егідою Академії наук. Бібліотека у ті часи врятувала велику кількість книжкових та рукописних зібрань, вона збрала колекції та зібрання тих установ, які були кинуті напризволяще в період революцій та соціальних катаклізмів, що охопили країну. Після націоналізації власності дореволюційних державних, релігійних, просвітніх та культурних установ та на прохання церковних осіб, на підставі ініційованих Академією рішень уряду ці бібліотеки, зібрання, колекції було передано нашій бібліотеці. Разом з Ніною Малолетовою за документами штабу Розенберга та Рейхскомісара Е. Коха ми спробували реконструювати історію пограбування рукописних та книжкових фондів, на цю тему вийшло друком декілька статей та довідник.

За даними нашого архіву вдалося встановити й повернення багатьох фондів ще під час війни, коли вони були знайдені на території Польщі та Німеччини під час звільнення територій та воєнних дій на території Німеччини, а також на збірних пунктах на території Німеччини, про що багато писала Патриція Грімстед. Була простежена і доля останнього транспорту з архівними документами та рукописними фондами нашої бібліотеки, які вивозилися за вказівкою Георга Вінтера співробітником Володимиром Геппенером. Відома і його особиста історія: він повернувся до Києва, але вже не міг працювати в нашій бібліотеці і навіть мешкати в Києві. Оскільки транспорт повертався до Києва вже без нього, він не міг знати про його подальшу долю. Архів В. Геппенера зберігається в Інституті рукопису Бібліотеки. У спеціальному звіті він розповів історію вивезення фондів Бібліотеки в 1943 р. Але вказані там матеріали не повернулися до відділу рукописів.

Дуже яскрава деталь: горностаївські євангелія, що передавалися в ящику разом з іншими документами, можливо, пов'язані або з ім'ям видатного російського музейника першої половини XIX ст., хранителя Російського музею імені Олександра III, архітектора Олексія Максимовича Горностаєва (1808–1862), який збирав для Музею старожитності, передусім з новгородських книгосховищ, або з ім'ям іншого представника видатних архітекторів та колекціонерів Горностаєвих.

Це ще треба глибоко вивчати за документами різних книгосховищ.

Долю документів та євангелій, вказаних Геппенером, також поки що не вдалося встановити. Знаємо, що один ящик Софійської колекції так і залишився у Києві в 1941 р. – його не змогли вивезти в евакуацію. Евакуація відбувалася у дуже стислий термін і з великим напруженням (вокзал вже бомбили). Так, не змогли евакуювати частину колекції Бібікова, яка була вивезена у Німеччину, а після війни потрапила до фондів Київського університету, оскільки до ВБУ вона була у складі фундаментальної бібліотеки Університету, і на книгах залишилися університетські штампи. Перешкодою для пошуку також є те, що штампи ВБУ не завжди встигали проставити, оскільки нагромадження націоналізованих та переданих бібліотек були величезні, а штатних співробітників на опрацювання та інвентаризацію просто не вистачало. Але припущення пані Кур-Королев про Зондеркоманду СС Кюнсберга також цілком можливе, враховуючи те, що американський солдат грамоту Варлааму Ясинському знайшов у 1945 р. у Відні в приміщенні СС. Серед 40 тис. колекційних книжок, які в 1942 р. команда Кюнсберга передала штабу Розенберга, рукописи та документи не зазначені. У період війни наша бібліотека називалася Центральною бібліотекою рейхскомісара України та Крайовою бібліотекою в Києві з усіма філіями – Подільською, Володимирською, Софійською та іншими будівлями. Це також ускладнює пошуки.

Отже, дослідження переміщення фондів перед війною, у період і після війни обмежені джерелами. Існуючі документи Фонду штабу Розенберга та рейхскомісара Коха вивчені нами за кілька років майже вичерпно. Виявилось, що втрати колосальні. Однак і досі, з огляду на велику кількість вивезених фондів, ця грамота – лише другий (разом з грамотою Варлааму Ясинському) документ, що повертається в Україну. Тому так важливо об'єднувати наші зусилля і сподіватися на чергову «випадковість», про яку ми почуємо від наших німецьких колег.

Інеса ТАТІВСЬКА

**Інституційна діяльність України
в галузі повернення та реституції
мистецьких культурних цінностей (1992–2011):
історія та перспективи**

Шановні колеги! Сьогодні у першій половині заходів з урочистого передання Міністерством культури України Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського грамоти Петра I 1708 року виступала Світлана Фоменко, перший заступник Міністра культури України та співголова Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, яка з 2016 року її очолює. Важливо додати до її виступу декілька слів, які розкривають діяльність Комісії щодо повернення грамоти, а також коротко окреслити подальші перспективи діяльності в окресленому напрямі.

Питання про повернення грамоти розглядалося понад три роки, під час чисельних зустрічей співголів Комісії С. Фоменко та д-ра Міхаеля Янсена, а також у ході XI (8–11 листопада 2016 року, м. Берлін, Федеративна Республіка Німеччина) та XII (27–28 листопада 2018 року, м. Київ, Україна) її засідань.

Саме протоколом XII засідання Змішаної українсько-німецької комісії, підписаним 28 листопада 2018 року в м. Києві співголовами комісії – першим заступником Міністра культури України Світланою Фоменко та Послом з особливих доручень Федерального міністерства закордонних справ статс-секретарем у відставці д-ром Міхаелем Янсенем, – було зафіксовано факт передання українській стороні грамоти.

Обговорюючи різні аспекти реституції під час діяльності Змішаної українсько-німецької комісії, Україна та Німеччина усвідомили, що окреслена проблематика, передусім, потребує урегулювання законодавчої та нормативно-правової бази обох країн.

Коротко хочу зупинитися на історії зазначеного питання. Після отримання Україною державного суверенітету було створено інституції, що реалізовували національну культурну політику в означеній галузі: спочатку Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999 рр., далі – Комісія), яка згодом була реорганізована у Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України і перебувала у віданні Міністерства культури України (2000–2011 рр., далі – Служба), до функцій яких входило адміністрування та організація захисту і культурної адвокації цих процесів у нашій країні.

Однак 2011 року Службу було ліквідовано, її функції частково передано відділу з питань переміщення культурних цінностей Міністерства культури України. Ліквідація Служби й припинення її функцій у галузі пошуку, організації, систематизації, наукового опрацювання інформації від діаспорських донаторів і меценатів, колеґ з аналогічних установ зарубіжжя спричинила кризу й у дослідженнях у цьому напрямі.

Впродовж 20 років діяльності (1992–2011) Комісія та Служба повернули величезну кількість національних скарбів, зокрема в галузі мистецтва, розкрили імена видатних українців, кримських татар тощо, що сприяло формуванню цілісної панорами вітчизняних мистецьких здобутків. Велася значна науково-дослідницька робота з віднайдення, розшуку, збирання, ведення обліку, зберігання, надання доступу до документів персональних архівів культурних діячів, що свого часу були позбавлені права на творчість у своїй країні, тих, що були визнані на теренах своєї держави або поза її межами. Основна діяльність зосереджувалася на поверненні українських культурних цінностей, пов'язаних з українською діаспорою, цінностей, що опинилися за межами батьківщини з відомих подій в історії України в ХХ ст.

Питання повернення культурних цінностей українського народу, незаконно вивезених під час Другої світової війни, було одним із ключових у діяльності Комісії та Служби. Так, 1995 року Україні було повернуто іншу жалувану грамоту Петра I Київському митрополиту Варлааму Ясинському 1700 року на підтвердження загиблої грамоти 1691 р. Але вона була передана Центральному державному історичному архіву України у м. Києві через відсутність інформації про її походження з колекції ризниці Софійського монастиря, яка потрапила до нинішньої Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Тоді помилково вважалося, що грамота була вивезена із Київського архіву давніх актів, де були архівні документи також і Софійського монастиря.

Передання грамоти 1700 року відбулося завдяки тодішній директорці київської філії Гете-Інституту графині Уте Баудіссін та відомому німецькому досліднику професору д-ру Вольфгангу Айхведе, який сьогодні присутній на цьому високоповажному науковому зібранні і розповів цікаву історію повернення цього раритету.

Фахові дискусії та обговорення складних аспектів законодавчого врегулювання питання повернення і реституції культурних цінностей неодноразово ставали ключовими на симпозіумах, круглих столах за участю науковців, юристів, експертів, посадових осіб та громадських діячів.

Варто згадати науково-практичний симпозіум «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика» (12–13 грудня 1996 р., м. Київ); круглий стіл «Повернення культурних цінностей в Україну» (11 лютого 2009 р.,

м. Київ), що пройшов під егідою Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності, Міністерства закордонних справ України, Державної архівної служби України; міжнародну науково-практичну конференцію «Повернення національного культурного надбання: здобутки та перспективи українсько-європейської співпраці» (15 травня 2013 р., Національний заповідник «Софія Київська», Будинок митрополита) під егідою Міністерства культури України; конференцію «Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа» (1 червня 2016 р., м. Київ) в Національному музеї історії України під егідою Національної академії мистецтв України; нараду в Кабінеті Міністрів України під головуванням віцепрем'єр-міністра України П. Розенка з питань повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни (1 червня 2017 року, м. Київ) за дорученням прем'єр-міністра України В. Гройсмана; круглий стіл «Складні аспекти повернення та реституції культурних цінностей і законодавчі механізми цього процесу» (13 грудня 2017 р., м. Київ); VII Міжнародну наукову конференцію «Православ'я в Україні», присвячену 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017), за участю Предстоятеля Української Православної Церкви Київського Патріархату Святійшого Патріарха Філарета, під час якої обговорювалися питання повернення в Україну культурних цінностей та збагачення нашої історико-культурної спадщини; круглий стіл у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (6 грудня 2017 року, м. Київ), присвячений поверненню культурних цінностей.

Існуюча проблема незаконного переміщення культурних цінностей та їх повернення країнам походження є надзвичайно актуальною для України і вимагає вироблення єдиного спільного алгоритму дій різних зацікавлених органів та сторін цього процесу. Так, на сьогодні існує потреба удосконалення законодавчої бази України, зокрема, в частині повернення і реституції культурних цінностей країнам їх походження, у тому числі незаконно вивезених під час Другої світової війни, з урахуванням нових практичних вимог на основі міжнародного законодавства, а також встановлення чіткого порядку дій сторін як при поверненні в Україну культурних цінностей, так і повернення з України культурних цінностей країнам їх походження.

Сьогодні міжнародна співпраця в галузі повернення та реституції культурних цінностей, втрачених під час та внаслідок Другої світової війни, яка нині майже не відбувається через брак коштів, може поновитися тільки за наявності висококваліфікованих експертів-фахівців (істориків, джерелознавців, мистецтвознавців тощо), обізнаних також із законодавчою, нормативно-правовою базою з цього питання відповідних країн, специфікою співпраці з різними державними відомствами.

На нашу думку, вкрай необхідно відновити діяльність за напрямками

роботи ліквідованої 2011 р. Служби, наступниці Комісії, з повним обсягом її функцій, у тому числі наукової, щодо виконання міжнародних угод з країнами Європи стосовно повернення та реституції культурних цінностей, створення баз даних про втрачені внаслідок Другої світової війни, викрадені, повернені культурні цінності з метою накопичення та зберігання інформації й уніфікованого електронного обміну даними.

Мета і завдання, які ще на початку 1990-х років ставила перед собою Україна щодо повернення в Україну культурних цінностей, втрачених під час і внаслідок Другої світової війни, і до сьогодні мають культуротворчий характер.

Міністерство культури України нещодавно реалізувало дослідницький проєкт, відрядивши до Німеччини групу українських експертів для роботи у закладах культури Німеччини з метою розшуку втрачених Україною внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Наші експерти щойно повернулися з Мюнхена і Кобленца, де їм була забезпечена можливість вивчати та опрацьовувати відповідні фонди:

- Центрального інституту історії мистецтва (Мюнхен);
- Українського вільного університету (Мюнхен);
- Баварської державної бібліотеки (Мюнхен);
- Баварського головного державного архіву (Мюнхен);
- Дослідницького інституту з до- і ранньої історії при Музеї Пфальбау Унтерульдінген (Ульдінген-Мюльгофен, Баден-Вюртемберг);
- Федерального архіву у Кобленці.

Варто зауважити, що за останні 10 років це перший масштабний проєкт з дослідницькою метою для розшуку втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, який здійснювався за кошти державного бюджету.

Нас надихає сьогоднішня подія – повернення грамоти до унікальних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, яка втратила колосальні культурні рукописні та книжкові цінності.

Сьогодні ми проклали шлях додому вже другій грамоті Петра I – унікальному за своїм культурно-політичним значенням документу, незаконно вивезеному у період Другої світової війни з України до Німеччини.

Це перший досвід реституції з Німеччини до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Дякуємо німецькій стороні за таку приємну можливість усім зібратися та обговорити цей позитивний досвід і сподіваємось на подальшу плідну співпрацю наших вчених та державних діячів.

Геннадій БОРЯК

**На шляху подолання стереотипів й ідеологем:
нотатки експерта з проблем
переміщених культурних цінностей**

Як експерт-ветеран, який від кінця 1980-х років захопився проблемою переміщених культурних цінностей, проблемою трофейних архівних, бібліотечних і мистецьких об'єктів, хочу поділитися з присутніми деякими міркуваннями. Трохи ретроспективними, але дещо з мого досвіду, можливо, буде цікавим з огляду і на перспективу, адже у цій царині, попри усі здобутки, попереду у нас багато роботи. Багато чому ще доведеться навчитися, багато до чого призвичаїтися, а багато в чому – залишитися на принципових позиціях обстоювання національних інтересів.

Але повернімося до сьогоднішньої події. Ми високо оцінюємо сьогоднішню акцію урочистого передавання пам'ятки з боку німецьких партнерів, з боку німецької держави в Україну. Це стало можливим завдяки **тому довгому і непростому шляху довжиною майже в три десятиліття**, який ми пройшли назустріч одне одному. На цьому шляху **ПЕРЕДУСІМ БУЛИ ЛЮДИ – вчені, державні службовці, дипломати, правники**. Я вдячний долі за те, що звела мене на цьому шляху з неймовірними людьми як в Україні, так і в Німеччині (а також і в інших країнах), які займалися проблематикою переміщених культурних цінностей.

Моїм першим захопленням цією темою я зобов'язаний колезі, відомій американській дослідниці **Патриції Кеннеді Грімстед**, яка з невичерпною енергією від початку 1990-х років опрацьовує архівні документи з цієї проблеми. Мій давній друг і колега професор **Вольганг Айхведе** в 90-х роках ініціював Бременський проєкт, значення якого для нашого спільного професійного зростання ми змогли оцінити лише пізніше. На цьому шляху – **Любов Дубровіна**, ім'я якої кілька десятиліть асоціюється не лише з кодикологією, але й із проблематикою переміщених культурних цінностей, з Національною академією наук України, з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, а головне – Інститутом рукопису НБУВ, де вона працювала до 2018 р.

Я не можу не згадати тих людей, з якими нам пощастило і тісно працювати, і лише побіжно познайомитися. Це **Олександр Федорук**, **Валентина Врублевська**, посол з надзвичайних доручень МЗС ФРН пан **Айтль**, посол з надзвичайних доручень МЗС ФРН пан **Міхаель Янсен**,

Войцех Ковальський, Тетяна Себта, Марина Дубик, Сергій Кот, Юрій Савчук, Павло Білаш, Олена Юрчук-Микита, Габі Файтаг, Майкл Курц, Костянтин Акінша, Лінделл Протт, Віктор Акуленко, молодше покоління – **Наталія Кашеварова, Інеса Татіївська** і багато-багато інших.

Хочу згадати і ті **академічні й архівні майданчики**, де ми опрацьовували підходи до проблеми, вивчали архівні документи. Це академічні інститути археографії, історії України, Бібліотека Вернадського, Державна архівна служба. І донині у цих самих установах ці студії активно розвиваються і підтримуються.

На цьому шляху були **різні державні інституції**, на жаль, в Україні можемо констатувати від'ємну динаміку втрати їхнього статусу. Спочатку було створено потужну Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (1993), надалі вона трансформується в Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000).

А потім – як шагренева шкіра – статус і чисельність співробітників цієї структури різко зменшувалися, а за часів президента Януковича і взагалі зведені до нуля. Спеціальна структура інституційно припинила своє існування. Тобто, інституційно проблема важливої державної ваги була згорнута від центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом до рівня структурних підрозділів Міністерства культури України. Що за цим стоїть? На мою думку – тиск Кремля (я переконаний в цьому; як громадянин, як вільна людина і як не державний службовець я маю право про це говорити).

На цьому шляху були **ідеї, були нові осмислення, були справжні відкриття**. Передусім нам було дуже непросто усвідомити грандіозні масштаби переміщення величезних масивів культурних цінностей, організованих нацистами. Вдумаймося, сім десятиліть ми не можемо дати собі ради з тим, що гітлерівські експерти зробили за якихось там 5 років! Це наводить на просту думку: зруйнувати порядок, що затверджувався десятиліттями (а то й століттями), можна за кілька років, а от відновити його – це проблема, що не може бути вирішена впродовж вже 70 років. Особливо в таких делікатних сферах, які пов'язані з мистецькими об'єктами і взагалі – культурними цінностями.

Ми виростили і здобували освіту в радянській системі координат. Тому нам усім непросто було усвідомити, що у Другій світовій війні агресорів було два. Що комунізм і нацизм – дуже подібні. Що під час війни культурні цінності Європи пограбували двічі: спочатку нацисти, а потім – комуністи, переможці з СРСР. Що трофейне мистецтво, архіви, книжки у величезних обсягах десятиліттями гнили в різних таємних сховищах і складах в СРСР,

і до кінця 1980-х про них ніхто не знав, окрім дуже вузького кола осіб. З іншого боку, для нас несподіваним відкриттям була діяльність збірних пунктів (collecting points), організованих в американській зоні окупації. З подивом ми дізналися про самовіддану працю сотень і сотень експертів у другій половині 1940-х – 1950-х рр., які намагалися повернути законним власникам не лише видатні й безцінні мистецькі шедеври, але й рукописні пам'ятки, архівні й книжкові зібрання, а також дрібні і малоцінні вироби з дорогоцінних металів – усе те, що було награване нацистами у музеях і приватних зібраннях.

Ми з відчаєм усвідомили, що до моменту передання вантажних списків до радянської зони окупації ми можемо ретельно простежити долю багатьох переміщених об'єктів, а після – мертва зона. Як об'єкти рухалися вже в радянській зоні окупації, куди розподілялися, як «поверталися» – це все залишається таємницею і, очевидно, такою залишиться назавжди. Документація з цього питання в архівах, що їх успадкувала Російська Федерація після розпаду СРСР, на сьогодні є абсолютно недоступною, принаймні для нас.

Нам нелегко далось усвідомлення того, що без достатніх на це документальних свідчень безглуздо вимагати від німецької сторони повернення нам того, що втратили наші музеї, що було вивезено нацистами. Адже Німеччина в радянській зоні окупації була просто стерилізована з точки зору рухомих об'єктів культури. Важко було збагнути, що багато з тих мистецьких об'єктів, що були награвані нацистами в Україні, вціліли по війні, але не повернулися до своїх домівок – музеїв, треба шукати не в ФРН, а в Росії, яка просто присвоїла їх, мабуть, за правом духовних «скреп»...

Нам непросто було усвідомити, що архіви масово нищили під час війни не лише нацисти, а й радянська адміністрація перед відступом, виконуючи таємну директиву спалити документи, які не вдасться вивезти в евакуацію на схід. Відповідно, нам непросто було усвідомити фальшивість (або скажімо: рівень недостовірності) актів НДК, адже ми з юнацтва засвоїли, що музеї, архіви і бібліотеки не лише грабувалися, але й нещадно винищувалися ворогом...

Водночас для мене особисто, особливо на посаді очільника державної архівної служби, було приємно усвідомити, що порівняно з російською державною архівною службою і російськими архівами в українських архівах трофейних німецьких об'єктів незрівнянно менше, їх просто мізерна кількість! Тоді я дещо наївно (і марно!) сподівався, що з поверненням німецькій стороні цих нечисленних об'єктів нам буде набагато простіше, аніж росіянам з їхніми величезними масивами награваних скарбів. Виявилося, що все не так просто. Росіяни згодом дали собі раду, націоналізувавши трофеї війни. А ми досі не можемо визначитися і тримаємося за поодинокі трофейні об'єкти,

ризикуючи зіпсувати свій міжнародний імідж і стати країною-гопником, що не хоче повертати власникові крадене майно.

Водночас **німецьким колегам**, мабуть, було так само важко збагнути, чого ми вимагаємо від них. Їхня логіка була простою: приїжджайте і шукайте. Якщо знайдете (насправді знайти можна, як засвідчує досвід останніх десятиліть, **лише поодинокі і лише випадкові** об'єкти, здебільшого ті, що зберігалися в приватних руках), то одразу після ідентифікації знайдені об'єкти будуть вам повернуті. Приблизно так виглядала багаторічна позиція німецької сторони.

Німецьким колегам також непросто було збагнути, чому ми просимо їх оцифрувати або зробити копії оцифрованих фотодокументів з фотоархіву в Кобленці: мовляв, приїжджайте і копіюйте. Ну, заплатите там по скількись центів за фото, це ж не гроші...

На цьому шляху була захоплива робота в архівах, знахідки в Києві, Москві, Кобленці, Берліні, Фрайбурзі, у Вашингтоні, Лондоні.

На цьому шляху **були книжки, були знакові проєкти** – наприклад, видання на CD у рамках Бременського проєкту кінця 90-х років (рідкісне на сьогодні, небагато хто з колег його має); аналогічне видання Національного архіву США початку нульових років – *U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959* (2001); *The Spoils of War* за редакцією Елізабет Сімпсон (1997); *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи* (13 випусків: 1993–1999); *Повернуто в Україну* (два випуски: 1997; 1999). Згодом з'явилися модерніші проєкти, пов'язані з Інтернет-ресурсами, передусім *Lost Art Database* та ін.

На цьому шляху були **перші кроки з боку України з реституції у прямому сенсі** – так званий архів Баха у 2001 р. був успішно переданий Берліну. Це – і знак доброї волі, і вияв політичної волі вищого керівництва країни. Результат професійної роботи експертів – архівістів, мистецтвознавців (музикознавців).

Сьогодні німецька сторона зробила черговий крок. Але реституція – **процес двосторонній**. Має бути відповідний рух і з нашого боку. Я вірю в те, що колись це станеться. Для цього нам треба реформувати (збагатити) нормативну базу: опрацювати поняття **трофейний об'єкт**, внести зміни в закони про переміщення культурних цінностей та повернення законним власникам, включно з питаннями перетину державного кордону.

Упродовж останніх десятиліть **відбувся злам у свідомості кураторів**: у тих, хто зберігає культурні цінності. Це складний і дуже болісний процес. В архівах він, хотілося б вірити, відбувся, хоча не можна сказати, що незворотно. У бібліотеках – також. Прийшло усвідомлення, що окрім унікальних пам'яток у прямому сенсі слова – передусім рукописні книги

та документи, також інкунабули, палеотипи, стародруки, рідкісні та цінні видання – переміщалися й не настільки унікальні видання, тиражовані великими накладками. А це створює ситуацію, відмінну від випадків із переміщеними унікальними об'єктами.

У найгіршій ситуації опинилися музеї. Жодна копія мистецького об'єкта не заступить оригінал. Тому **війна за культурні цінності в наших музеях, на жаль, образно кажучи, триває.**

На початку 1990-х років ми сором'язливо ховали подалі і закривали від стороннього ока трофейні об'єкти – архіви і книжки (передусім ховали від німецьких експертів, бо психологічно нам було важко допустити їх до сховищ). На сьогодні цієї проблеми вже не існує. Ну, принаймні, в архівах і бібліотеках.

Перспективи наукових досліджень

Яскравим прикладом несподіваних перспектив та їхньої реалізації став Мюнхен: Інститут історії мистецтва, створений на місці збірного пункту. Ми припускали, що архів і бібліотека цієї інституції мали б містити, як мінімум, документацію про переміщені об'єкти, тож з меморіального хоча б боку тут можна було сподіватися на якусь інформацію. І ми не помилилися, як засвідчило відрядження до Мюнхена наших спеціалістів.

На моє глибоке переконання, надзвичайно перспективними на сьогодні є діловодні архіви центральних і регіональних музеїв, бібліотек. За ці три десятиліття досліджень ми «зняли вершки» з архівів: опрацювали документи вищого рівня – документи тих керівних органів, які були задіяні з обох боків у процесах переміщення. На часі – безпосередні об'єкти, з яких відбувалося переміщення культурних цінностей. Нам необхідно вкрай ретельно дослідити їх. Не ховати, як раніше ховали самі трофейні об'єкти. А навпаки, оприлюднити якнайширше, аби максимально широка професійна спільнота могла з ними ознайомитися.

І насамкінець – пропозиція, ідея, яка вже давно не дає мені спокою. У цьому вузькому середовищі вчених, які досліджували ці питання, публікували ґрунтовні монографії, довідкові та документальні видання. Відомо усе, що доступно сучасній науці. Але за межами нашого зібрання про це майже не знають або знають мало. Не знають рядові архівісти, особливо молоді, бібліотекарі, музейники. Нам необхідно зафіксувати набуте знання і величезний досвід у вигляді фундаментального джерельного видання з історії переміщення українських культурних цінностей, документів з фондів і колекцій Оперативного штабу Розенберґа, Мюнхенської картотеки, транспортних списків з Національного архіву США, численних документів, що меморіалізують долю культурних цінностей.

Звичайно, я мрію про фундаментальне видання, як мінімум, у трьох томах (окремо по бібліотеках, архівах і музеях) і кількох книгах. Але на сьогодні можна було б говорити **про пілотний проєкт: хрестоматію, водночас своєрідний меморіальний археографічний проєкт, що мав би також просвітницьке спрямування**. Саме таке видання, на мою думку, дасть нам змогу остаточно подолати стереотипи й ідеологеми, від яких ми, на жаль, остаточно не відійшли.

**Повернення грамоти 1708 року в Україну
та актуальні проблеми
сучасних українсько-німецьких взаємин
у сфері повернення та реституції
втрачених культурних цінностей**

Урочисте повернення грамоти 1708 року до фондів НБУВ НАН України – визначна подія, свідками і учасниками якої ми стали. Поза жодними сумнівами, вона буде новим потужним поштовхом для активізації українсько-німецького діалогу щодо повернення та реституції втрачених культурних цінностей.

Обставини, які супроводжували підготовку та здійснення цього акту, спонукають до кількох висновків.

Першочергово відзначимо, що ця подія стала можливою завдяки ініціативі німецьких науковців, які привернули увагу до цієї грамоти, яка зберігалася у фондах університету в Тюбінгені, і про неї стало відомо в Україні. Також важливим є факт проведення українськими та німецькими експертами результативних спільних досліджень з ідентифікації та обставин переміщення грамоти в роки війни, внаслідок чого стало можливим її фізичне повернення в Україну. Цей досвід виявився ефективним і може привести нас до нових знахідок. Однак, щодо подальших перспектив з повернення культурних цінностей в Україну існують певні об'єктивні труднощі. Коли на початку 1990-х років Україна розпочинала міждержавний діалог з Німеччиною щодо повернення культурних цінностей, то, можливо, на державному рівні та в суспільній думці в Україні мали місце завищені очікування і сподівання щодо масового повернення наших культурних скарбів, втрачених внаслідок минулої війни. Проте ці сподівання не виправдалися – реальність виявилася дещо іншою. На території сучасної Німеччини дійсно було виявлено чимало втрачених внаслідок війни українських культурних цінностей, але в Україну вони повертаються точково, здебільшого поодинокими колекціями та об'єктами, і далеко не так масово, як це очікувалося. Тому слід внести корективи у зміст нашої співпраці, які б спонукали до вироблення нових спільних стратегій та форм співробітництва між Україною та Німеччиною стосовно розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни.

У перший період після розпаду СРСР Німеччина не виявляла інтересу до України і вела переговори про долю втрачених або переміщених німецьких

культурних цінностей лише з Російською Федерацією. Це, вочевидь, визначалося інерцією вже розпочатого діалогу між Бонном і Москвою ще за існування СРСР та тим, що основний масив німецьких об'єктів культури знаходився саме на території Росії. Німеччина враховувала також і прагнення Росії виступати в цих питаннях від імені всіх колишніх республік СРСР і, на нашу думку, не виключала, що це допоможе вирішити проблему з одним партнером замість декількох і спростить процедуру переговорів для німецької сторони.

Лише 15 лютого 1993 р. була укладена рамкова «Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво», яка передбачала, що сторони «розвиватимуть культурне співробітництво в усіх галузях і на всіх рівнях» (ст. 1). У тому числі, у ст. 16 Угоди зафіксовано таке формулювання: «Договірні Сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхніх територіях, будуть повернені власникам або його правонаступникам. Переговори з цього питання почнуться найближчим часом». Слід звернути увагу, що при цьому практично в ідентичній редакції повторено положення договору між СРСР та ФРН щодо повернення власникам чи їхнім спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей, які знаходяться на територіях сторін.

На співпраці у цьому питанні додатково наголошується у Спільній декларації про основи відносин між Україною та Федеративною Республікою Німеччина від 9 червня 1993 р., де, зокрема, зазначається таке: «ХІІ.[...] Турбота про культурні цінності однієї Сторони, що знаходяться на території іншої Сторони, їх збереження є природним виявом нових взаємин між Україною і Німеччиною. Вони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власникам або його правонаступнику».

Саме Україна виявила ініціативу і зробила перший крок назустріч німецькій стороні, заявивши про себе як самостійний суб'єкт у реституційних процесах: у травні 1993 р. при проведенні Днів культури України в Баварії як акт доброї волі українська делегація на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою передала німецькій стороні понад 30 одиниць історичних реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. Гете (у тому числі, за різними даними, від одного до кількох автографів). Ці реліквії зберігалися в Київському музеї західного та східного мистецтва (тепер Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків), куди вони потрапили після Другої світової війни. Такий початковий крок української сторони викликав великий суспільний резонанс у Німеччині і став тим поштовхом, який активізував двосторонній діалог.

Вже в липні 1993 р. у Київ прибула офіційна урядова німецька делегація,

яка провела переговори з урядовцями України. Підписаний за їх підсумками двосторонній протокол від 13 липня 1993 р. щодо культурних цінностей, які були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки, задекларував спільне прагнення до взаємовигідного і відкритого діалогу. Зокрема, подальші засідання Змішаної українсько-німецької комісії проходили 3–4 листопада 1994 р. (м. Мюнхен), 27–29 лютого 1996 р. (м. Берлін), 30 листопада 2001 р. (Україна), 24–25 листопада 2003 р. (м. Берлін), 2–3 вересня 2004 р. (м. Ялта), 3–5 квітня 2008 р. (м. Мюнхен), 6–7 грудня 2010 р. (м. Львів), 10–12 жовтня 2011 р. (м. Берлін), 9–10 листопада 2016 р. (м. Берлін), 27–28 листопада 2018 р. (м. Київ). Загалом відбулося вже дванадцять засідань Змішаної комісії, що переконливо засвідчує інтенсивність двостороннього діалогу та зацікавлення сторін у тісній взаємній співпраці.

Характеризуючи головні підсумки цих переговорів, слід відзначити намагання сторін дотримуватися принципу взаємності та зустрічних кроків, спроби підтримувати паритет у зустрічних діях. Перш за все, почав відбуватися відкритий обмін інформацією щодо можливих наявних культурних цінностей іншої сторони на територіях Німеччини та України з метою їх ідентифікації. Також українська та німецька делегації обмінюються неповними списками втрачених внаслідок війни культурних цінностей. Але, безумовно, найбільше значення для зміцнення взаємної довіри та відкритості мали доволі інтенсивні акти взаємного передання культурних цінностей.

Разом з тим, в процесі взаємної співпраці окреслилося і коло проблем, вирішення яких є актуальним для її продовження і піднесення на новий рівень.

Зокрема, в процесі багаторічних переговорів предметом спільних протоколів були виключно конкретні об'єкти культури чи колекції культурних цінностей. Але загальні базові концептуальні та методологічні засади організації переговорного процесу так і не були опрацьовані сторонами. В тому числі, досі відсутній спільний документ, у якому б Україною і Німеччиною було погоджено питання самого предмета переговорів: які, власне, культурні цінності слід вважати «втраченими або незаконно вивезеними (так само – «втраченими або незаконно переміщеними під час Другої світової війни та в повоєнні роки»)? Тож узгодження позицій сторін з даного питання є важливою умовою для продовження міждержавного діалогу.

Слід зазначити, що офіційний статус культурних цінностей, переміщених в часи СРСР на територію України і переданих до державних українських установ, не був чітко з'ясований та оформлений в ті роки. Як правило, при їх переданні до музейних чи інших фондів записи щодо походження та підстав для передання до відповідних фондів цих предметів культури чи цілих зібрань фіксували: «Привезено з Німеччини», «Надійшло з Німеччини».

Жодних конкретних посилань, що це є компенсація за втрати даних музеїв, архівів чи бібліотек, інших закладів, поки що в документах не виявлено. Показово, що коли СРСР повертав до НДР у 1955–1958 рр. картини з довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї та інші культурні цінності, то в офіційних внутрішніх документах, а також у публічних повідомленнях уряду СРСР з цього приводу вони були кваліфіковані як такі, що «тимчасово перебувають на території СРСР». Зауважимо, що приблизно саме в цей час відбувся процес переведення переміщених з території Німеччини культурних цінностей в статус «секретних» фондів з обмеженим доступом до них та нерозголошенням інформації про їх наявність у фондових колекціях установ і закладів колишнього СРСР. Після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності України значна їх частина автоматично була внесена до державних музейного, архівного та бібліотечного фондів. Тож тут виникає логічне запитання: а чи існують підстави вважати, що такі предмети культури є «культурними цінностями України»? І яким має бути їхній статус у сучасній незалежній українській державі?

Водночас, сучасна ФРН має однозначно визначитися щодо певних моральних та матеріальних зобов'язань стосовно культурних втрат України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже сучасний стан двосторонніх переговорів не дає жодної відповіді на вкрай важливе для неї питання про те, як бути надалі з фактом безповоротних втрат цінних та унікальних фондів провідних установ культури України, втратою деяких цілих провінційних музеїв, архівів та бібліотек, експонати та фонди яких так і не повернулися в Україну після війни? У тому числі з тими, котрі не фігурують у післявоєнних реституційних документах, а часто – і в німецьких документах воєнного часу (тобто, просто розтягалися німецькими військовими та високопосадовцями поза діяльністю спеціальних служб)? Як подолати наслідки втрат і хоча б частково компенсувати ці втрати? Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти національної культури, і слід говорити про пошук шляхів вже сучасної компенсації цих втрат. І без принципового вирішення даного питання на рівні державної політики Німеччини та узгодження шляхів його вирішення на двосторонньому рівні складно передбачити, як надалі будуть розвиватися відносини між ФРН та Україною в питаннях повернення та реституції культурних цінностей.

**Важливий складник успішного результату –
об'єднання зусиль у науковому процесі
вивчення складних питань
історії переміщень культурних цінностей**

Акт повернення раритету на його історичне місце є свідченням цивілізованого співробітництва двох країн і має міждержавне значення. Але власне повернення – не єдина заслуга цієї роботи, другий складник – саме дослідницький і науковий процес, який мав своїм наслідком такий важливий для нас результат. І хоч царські грамоти сприймаються неоднозначно, бо український волелюбний народ не любив імперських вказівок і утисків, але цей документ був виданий відомому українському релігійному й громадському діячеві Іоасафу Кроковському та закріплював його статус як українського митрополита, і таким чином визнавались його роль і місія як видатної української особи, який надалі зазнав трагічної долі. Тому ця подія була непересічною для історії, не кажучи вже непересічністю для нас факту повернення цього документа.

Очолюючи впродовж 20 років Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського, яка має статус науково-дослідницького інституту, хоч згадати ті часи, коли ми розробляли перспективні плани досліджень. Історичний напрям набув значення одного з пріоритетних, оскільки впродовж усього ХХ ст. ми не мали об'єктивної історії нашої Бібліотеки, і увесь її шлях – від заснування та до післявоєнного часу – був для нас terra incognita. Ця тема була фактично забороненою впродовж усього періоду радянської влади і тому не досліджувалася до 90-х років ХХ ст. Розуміння необхідності дослідження історії переміщень культурних цінностей з бібліотек було усвідомлено науковим колективом Бібліотеки під час вивчення її історії. Разом з Любовією Дубровіною та Ніною Малолетовою ми започаткували ще у 90-х роках ХХ ст. історичні дослідження долі нашої бібліотеки у ХХ ст. Ця кропітка праця виявлення архівних джерел з історії Бібліотеки була проведена як для періоду довоєнної історії Бібліотеки, коли встановлювалося формування найцінніших фондів Бібліотеки, так і періоду Другої світової війни.

Деякі роки наші науковці (і передусім Ніна Малолетова та Любов Дубровіна) провели в архівах, вивчаючи період окупації на базі архівних фондів нацистських документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга та Рейхскомісара України Еріха Коха, Київської міської управи. Були залучені

й документи архіву НБУВ, зокрема про колекції, що були вивезені як в Уфу, так і в Німеччину. Нами тоді було підготовлено для усіх бібліотек Києва великий за обсягом фундаментальний довідник архівних документів «Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943)» (К., 2004), де наведено відомості про наявність документів у різних архівах, подано опис документів. Цей довідник став настільною книгою для істориків бібліотечної справи періоду війни. Розпочато фундаментальну монографічну серію, присвячену складній і насиченій драматичними подіями і важливими здобутками історії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і бібліотечній справі в ХХ ст. в Україні. Перша книга висвітлює довоєнну історію НБУВ (Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. Київ, 1998). Уперше із залученням багатьох раніше невідомих архівних джерел актуалізовано виникнення ідеї створення як Національної бібліотеки Української держави в 1918 р., обставини її започаткування під егідою Української академії наук, врятування та формування фондів, напрямів діяльності бібліотеки. У цьому томі висвітлено питання, які колекції і коли надійшли до нас у передвоєнні роки. Там і йдеться про надходження Софійської колекції до фондів нашої бібліотеки, яка перед війною вже називалася бібліотекою Академії наук Української РСР.

Наступний том історії бібліотеки присвячувався періоду 1941–1964 років. Він був опублікований у 2003 р. (Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. Київ, 2003). Наша бібліотека проходила різні етапи розвитку і змінювала функції під час радянської влади, а, відповідно, і назви. На базі великої кількості архівних джерел розкрито історію бібліотеки періоду Другої світової війни, який не досліджувався у радянський період і не висвітлювався до цього часу в історіографії.

Воєнний період став предметом низки досліджень Н. І. Малолетової та Л. А. Дубровіної. Їхні студії ґрунтувалися на документах архівів нацистських установ та організацій, наданих українськими архівами у відкритий доступ лише у 1990-х роках. Було досліджено діяльність Оперативного штабу (Айнзацштабу) рейхсляйтера Розенберга та Рейхскомісаріату України, яку очолював Е. Кох, інших німецьких структур з організації діяльності бібліотек та вивезення культурних цінностей, розкрито різні аспекти нацистської політики в період окупації Києва у 1941–1943 рр. щодо бібліотек, архівів, музеїв, висвітлено долю різних бібліотек та книжкових фондів бібліотеки і її співробітників.

До досліджень бібліотечних культурних цінностей долучилися й дослідники Тетяна Себта, Геннадій Боряк, Наталія Кашеварова, які опублікували низку

статей, монографії, документи та довідники, які розкривають зміст київської частини фонду Розенберга внаслідок його діяльності на окупованих територіях, у тому числі і бібліотечної. Вагомим підґрунтям стали праці Патриції Грімстед, яка вже декілька десятиліть невтомно працює над питаннями переміщення культурних цінностей. На сьогодні ці документи та дослідження є базою для подальшого вивчення історії окупації. Отже, ми маємо гарний досвід дослідження питання незаконно вивезених культурних цінностей, приклад колективних досліджень документів з історії бібліотечних культурних цінностей. Але, на жаль, ми не могли прослідкувати долю переміщених цінностей в Німеччину та їхнє повернення після 1945 р., коли вони передавалися через Союзний уряд, через Москву.

Але дослідження історії грамоти вражає своєю багатоаспектною діяльністю різних колективів щодо встановлення долі одного унікального документа, коли досліджується одночасно й увесь історичний контекст. Це можливо лише завдяки поєднанню творчих зусиль, взаєморозуміння та допомоги, беззастережної відданості своїй справі німецьких та українських учасників цієї надважливої для нашої історії й культури діяльності. Її плідність доведена поверненням грамоти в Україну.

Тож Академія наук України, Бібліотека Вернадського, всі шанувальники історії і культури глибоко вдячні за таку проведену роботу та сподіваються на продовження проєкту, адже є ще багато документів, таємниці яких не розкриті й не вивчені.

**Досвід спільної праці німецьких та українських учених –
важливий методологічний апарат
у науковій підготовці студентів-істориків та аспірантів**

Історія повернення грамоти з елементами «історичного детектива» є яскравим прикладом класичного архівознавчо-джерелознавчого дослідження, виконаного міжнародним колективом досвідчених учених, які були підготовлені своїм попереднім досвідом і які навчалися один у одного під час дослідження. Недарма кажуть, що об'єднання двох надає семикратне посилення вирішенню питання. В даному разі до повернення грамоти долучилися кваліфіковані вчені, які поєднали свої знання та евристичний досвід пошуку документів для доведення походження грамоти та її історичного значення. Повернення грамоти стало можливим також і завдяки співпраці урядовців обох країн, діяльності Комісій з питань повернення в Україну культурних цінностей (надалі Служби та відділу Міністерства культури) та окремих осіб. Я, наприклад, із задоволенням вислухала доповідь-спогади вельмишановного пана Вольфганга Айхведе про повернення першої грамоти, яка, на жаль, випадково потрапила до Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, хоча доведено сьогодні, що вона теж належить Софійській колекції і зберігалася до її надходження до Національної бібліотеки України у ризниці Софійського собору. Він висловив дуже цікаву думку про шляхи повернення культурних цінностей, які пов'язані із діяльністю окремих осіб, та розмірковував над «філософією випадковості» у цьому процесі.

Але мені хотілось би зупинитися на аспекті виховання кадрів молодих вчених. Проведення таких досліджень має велике методологічне значення для історичних досліджень такого характеру, коли лише об'єднання зусиль групи вчених, які працюють в одній предметній галузі, розуміють та підтримують один одного, можуть встановити не лише історичні факти, а й простежити історичні процеси, розкрити зміст подій та встановити істину.

Підготовка студентської молоді як фахових істориків-архівістів, фахівців у спеціальних галузях історичної науки сьогодні передбачає широкі знання в галузях архівознавства, джерелознавства, історіографії, оволодіння досвідом та методами проведення наукової роботи щодо складних питань історичного процесу. Це потребує значних зусиль і підготовки фахівців, починаючи зі студентської наукової роботи молодих археографів та архівістів під керівництвом досвідчених вчених, які давно і плідно працюють в галузі реконструкції історичних документальних пам'яток своїх країн, розпорошених

упродовж багатьох століть по різних архівосховищах світу. Зокрема це актуально для України, яка втратила колосальну кількість найцінніших історичних документів і пам'яток історії та культури у буреломних подіях ХХ ст. Залучення студентів до такої роботи, лише практична робота в архівах та керівництво з боку досвідчених вчених може стати для них безцінним дослідницьким досвідом, який не можуть замінити лекції та розповіді. Водночас слід звернути увагу, що пошук культурних цінностей, вивезених в інші країни під час війни, – це надзвичайно трудомістка робота, яка має пов'язані джерела країн, звідки вивезені культурні цінності, та джерела тих країн, куди ввозилися цінності, а також їхнє подальше переміщення.

Наша кафедра впродовж багатьох років співпрацювала з Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, а також з Інститутом археографії та джерелознавства НАН України, де сьогодні працює доктор Тетяна Себта, яка є активним учасником процесу повернення грамоти і однією з ключових дослідників історії культурних цінностей. Не можна не згадати плідну співпрацю з Інститутом історії України НАН України, який сьогодні представлений професорами Геннадієм Боряком, Сергієм Котом та молодим науковцем Наталією Кашеваровою, які брали участь у конференціях, публікували статті на сторінках наших наукових журналів. До речі, Наталія Кашеварова сьогодні продовжує традиції своїх «зрілих» вчителів. Сьогодні презентується її двотомна праця, присвячена діяльності Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в окупованій Європі, яка містить як власні дослідження, так і публікацію німецьких документів з перекладом на українську. Не можна не відзначити й іншу молоду дослідницю – Інсу Татіївську, яка захистила дисертацію «Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011 рр.)». Але вона працює не лише у галузі історичних досліджень, а й водночас є заступником начальника відділу з питань переміщення культурних цінностей Міністерства культури України, займається практичною діяльністю у Змішаній українсько-німецькій комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Безумовно, і надалі слід готувати молоді кадри, спроможні кваліфіковано працювати у цій галузі. А ми вдячні всім німецьким колегам за такий безцінний подарунок.

Наталія КАШЕВАРОВА

**Дослідження долі культурних цінностей
періоду нацистської окупації
під час Другої світової війни в Україні
(1992–2019)**

Минуло понад 70 років після завершення Другої світової війни, але для багатьох об'єктів культурної та історичної спадщини війна до сьогодні ще не завершена. Частина предметів мистецтва, переміщених під час війни, досі не повернулася до місць свого зберігання, або до фондів установ, де вони перебували до початку Другої світової війни, або ж до їх власників. А після розпаду Радянського Союзу на окремі самостійні держави на світовій політичній арені з'явилися нові суб'єкти, що вже мали самі вибудовувати свою політику. Тому процеси реституції переміщених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей набули нового значення.

Таким чином, і Україна встала на свій власний шлях у справі реституції культурних цінностей. Значним поштовхом до активної діяльності у сфері пошуку втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей стало знайомство з документами німецьких структур часів окупації, що зберігаються, передусім, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) та були розсекречені наприкінці 1980-х років. Серед них архів Оперативного штабу Розенберга (фонди 3674, 3676), райхскомісаріату «Україна» (фонд 3206) та ін. З огляду на німецьку мову документів, поверхневу на той час інформацію про структуру цих документальних зібрань, їх зміст цей процес відбувався повільно. Але на хвилі інтересу до цієї проблеми у 1990-х роках в Україні було створено низку державних структур, передусім Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, що мали займатися питаннями пошуку культурних цінностей та їх реституції, а також за підтримки Кабінету Міністрів України, Міністерства культури і мистецтв України, Національної академії наук України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та ін. було започатковано видання цілої серії тематичних публікацій. Серед них серія «Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи», у кожному випуску якої була ціла низка статей відповідної тематики, а один із випусків був присвячений саме проблемам вивчення архівних матеріалів Оперативного штабу Міністерства окупованих областей Сходу Розенберга (вип. 5, 1994), а також серія «Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї», у складі якої вийшли друком випуски: «Волинський краєзнавчий музей» (1996), «Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни :

документи» (1997), «Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : анотований перелік документів і матеріалів», серія «Повернення в Україну культурних цінностей : огляд преси», збірник «Повернуто в Україну». Також вийшли друком перші публікації на цю тему, наприклад, П. К. Грімстед та Г. Боряка «Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв» (1992), Г. Боряка, М. Дубик та Н. Маковської «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень» (1998) та ін.

Але, на жаль, за відсутності у тодішньої української держави досвіду ефективної міжнародної співпраці у питаннях реституції, що ще перебувала у процесі свого становлення, міжнародної підтримки різного рівня до початку 2000-х років, ця активність поступово зійшла нанівець, але ініціативу у наукових та архівних пошуках перебрали на себе окремі українські науковці. Так, з кінця 1990-х та у 2000-х роках було підготовлено і захищено кілька дисертацій, що так чи інакше пов'язані з темою переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, передусім до Німеччини, у складі джерельної бази яких були представлені документи німецьких окупаційних структур. Серед них – Т. Себта, М. Дубик, М. Ткаченко, Н. Кашеварова, І. Дацьків, В. Калашнікова, Д. Титаренко, Н. Гуцул (захист відбувся у Німеччині 2013 р.), С. Алексєєв та ін. Питанню інституційної політики України в галузі повернення та реституції культурних цінностей у 1992–2011 роках була присвячена дисертація І. Татіївської (2018). На початку 2000-х років також значно зріс внесок у ці дослідження Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Її співробітники Л. Дубровіна, О. Онищенко, Н. Малолетова та ін. опублікували низку досліджень щодо переміщених книжкових зібрань, а також підготували знакове видання «Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943)» (2004).

Великим кроком на шляху до відкриття змісту архівних документів німецьких окупаційних структур, що зберігаються в Україні, та уведення їх у науковий обіг стала підготовка вже згаданого тут довідника-показчика «Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний» (2006), здійсненого в рамках проєкту компанії Thomson Gale (США) в особі Primary Source Microfilm та розвинутого з 2005 року за фінансової підтримки The Conference on Jewish Material Claims Against Germany (США), де зміст було висвітлено на основі документів чи груп документів кожної справи, а фонд 3676 було оцифровано та викладено онлайн на сайті ЦДАВО України. Саме завдяки цьому вже після 2006 року з'явилася низка наукових публікацій про вивезені до Німеччини українські культурні цінності, джерельною базою яких стала

саме київська частина архіву Оперативного штабу Розенберга. Це також сприяло роботі Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, у VIII засіданні якої у Львові 6–7 грудня 2010 р. я мала честь взяти участь як експерт.

Крім того, за останні два роки одним із авторів цього анотованого довідника-покажчика було здійснено велику додаткову роботу з ідентифікації різних установ, що фігурують у документах Оперативного штабу Розенберга, а саме встановлено повні і правильні назви установ, окремих їхніх філіалів та підрозділів (загалом у виданні наведено понад 1400 позицій) не лише на окупованих нацистами територіях, а й на території Третього райху. Також було прибрано дублюючі позиції у покажчику установ, якщо вона фігурувала під різними варіантами назви чи мала помилкову назву, виправлено помилки у посиланнях на архівні документи, а також додано нові. Маємо надію, що ці оновлені та уточнені покажчики незабаром будуть представлені у вільному доступі на сайті ЦДАВО України, у розділі, де розміщено оцифровану київську частину Оперативного штабу Розенберга та матеріали райхс-комісаріату «Україна».

Дослідження не лише київської частини архіву Оперативного штабу Розенберга, а й його другої великої частини, що зберігається у Федеральному архіві в Берліні (фонд NS 30), в Україні триває. Тому серед ґрунтовних публікацій, які вийшли протягом останніх років, хотілося б особливо відмітити два видання: «Кисво-Печерська лавра учаси Другої світової війни. Дослідження. Документи» (видане 2017 р. та підготовлене цілим колективом, де найзначніший внесок належить Тетяні Себті) та монографічне дослідження Н. Кашеварової «Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945)» (2014). Останнє видання я хочу подарувати нашим німецьким гостям. Зауважимо, що друга частина цієї книги містить документи Оперативного штабу Розенберга як із ЦДАВО України, так і з Федерального архіву в Берліні, і я сподіваюсь, що вона доповнить знання наших німецьких колег не лише про цей бік діяльності Оперативного штабу Розенберга, а й поглибить знання про його організаційну структуру, ідеологічне та наукове підґрунтя роботи Оперативного штабу, а також про структуру та зміст його архіву. Але сучасний досвід, підтвердженням якого є нинішня подія передання грамоти, що стало можливим завдяки кропіткій роботі присутніх тут українських і німецьких експертів, свідчить про те, що найбільш результативним є досвід роботи об'єднаних груп спеціалістів з різних країн та сфер діяльності: музейної, бібліотечної справи, істориків, архівістів, музеєзнавців, а також фахівців у сфері міжнародного та національного права з питань реституції. Це підтверджують

також результати відрядження у травні 2019 р. від Міністерства культури України чотирьох українських експертів до Німеччини, до філіалів Федерального архіву у м. Кобленц та м. Фрайбург, Центрального інституту історії мистецтв та Баварської бібліотеки у Мюнхені, музею Pfahlbauten Unteruhldingen у м. Ульдінген-Мюльгофен. Серед його цілей, окрім опрацювання новітньої літератури, пошукової роботи серед архівних і музейних зібрань, стало спілкування з німецькими спеціалістами.

Тому маємо надію, що завдяки нашій подальшій роботі та за державної підтримки ми зможемо надалі розвивати наше співробітництво – як наукове, так й на рівні державних органів, передусім у сфері подальших пошуків та взаємних реституційних процесів, поглиблювати українсько-німецькі зв'язки заради нашого спільного європейського майбутнього.

Олена ЖИВКОВА

**Мистецька культурна спадщина
та компенсаторна реституція:
шляхетна щедрість або національний егоїзм**

Відомо, що внаслідок Другої світової війни культурні втрати України сягають 50 відсотків тих втрат, яких зазнав Радянський Союз у цілому. Тому сьогоднішнє урочисте повернення грамоти має значення, яке важко переоцінити. Те саме стосується повернення кожного іншого об'єкта нашої культурної спадщини. Такі артефакти насправді вартують набагато більше, ніж будь-яка інша матеріальна цінність, бо містять не лише очевидний історичний чи мистецький контекст, а й цілий концентрований культурний всесвіт, тобто і ті, ще приховані змісти, які ми на сучасному етапі ще не в змозі зчитати і які стануть доступні лише прийдешнім поколінням. Безцінні, бо неповторні. Жодна копія або фотокопія подібного твору не має унікальних властивостей оригіналу.

Я можу це стверджувати як «практикуючий» музейник і як людина, якій пощастило дочекатися повернення в Музей Ханенків кількох артефактів, що після війни вважалися втраченими назавжди. Два короткі приклади на підтвердження цих міркувань.

У 1978 р. до музею Ханенків несподівано повернулася картина Корнеліса Бельта (бл. 1602 – бл. 1664) «Морське узбережжя». Реставратори виявили її у Пермській художній галереї. Вже до війни було відомо, що цей пейзаж є рідкісним в Україні підписаним та датованим твором голландського майстра «золотої доби», періоду розквіту голландського мистецтва у XVII ст. Утім, після повернення з'ясувалося, що цей художній твір має й додаткову історико-топографічну цінність. Адже ані змальовані Бельтом руїни Егмондського абатства, заснованого ще у X ст., ані протестантська церква з готичною баштою, яка у пейзажі височіє на дюнах серед череп'яних дахів, вже не існують. Однак на цій невеличкій картині колишній славетний вигляд узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее назавжди лишиться первісним.

Інший приклад – твір Корнеліса Пуленбурга (бл. 1595–1667) «Аркадський краєвид». Цю картину було вилучено у 1943 р. Разом з іншими творами з цієї ж партії пейзаж Пуленбурга було відправлено у Німеччину, а саме до Вільденхофу – родинного маєтку графів Шверін. Ще донедавна вважалося, що всі експонати київських музеїв, які переховувалися у Вільденхофі, загинули під час пожежі 17 лютого 1945 р. Утім, у 2011 р. «Аркадський краєвид» з'явився на сайті амстердамського аукціону. Музей призупинив продаж

Корнеліс Бельт (бл. 1602 – бл. 1664). «Морське узбережжя поблизу Егмонда-аан-Зее»

картини, і у 2013 р, після того, як її незаконне вилучення було документально підтверджено, викупив її у тодішніх власників коштом Благодійного фонду Олександра Фельдмана. Це знакове повернення довело, що не всі твори з Вільденхофу загинули у пожежі і також можуть бути віднайдені. Однак це не єдиний важливий контекст. Уявіть, скільки унікальних людських і мистецьких змістів концентрує у собі цей невеличкий твір. Тут і історія подружжя Богдана і Варвари Ханенків, які несказанно збагатили наше місто, обдарувавши його безцінною колекцією, і трагічна доля удови знаменитого київського видавця Василя Кульженка – Поліни Аркадіївни Кульженко (1891–1984), яка супроводжувала вивезену нацистами колекцію до Вільденхофа. Тут і талант самого Корнеліса Пуленбурга – голландського художника, що у XVII столітті вільно мандрував Європою, заснував у Римі славетне товариство північних майстрів «Перелітні птахи» і був улюбленцем таких славетних меценатів, як Козимо Медічі, голландський штатгальтер Фредерік Генріх та англійський король Карл I. Тут і зміст самого твору, що занурює нас ще глибше в історію, у античні часи, коли поет Феокрит оспівував міфічну країну Аркадію, а Філострат Старший згадував міф про царя Мідаса, якого Аполлон наділив осячними вухами. Тобто, як я і казала раніше, кожен артефакт містить цілий культурний всесвіт, про який ми не могли б розповідати тепер у музеї, не передали би нашим дітям, а ті – дітям дітей, якби не його повернення.

Корнеліс Пуленбург (бл. 1595–1667). «Аркадський краєвид»

Тепер стисло нагадаю про ті втрати, яких один лише мій рідний Музей Ханенків зазнав внаслідок нацистської окупації. Сподіваюсь, за цими скупими фактами вже наочніше постануть втрачені культурні світи.

На першому етапі пограбувань – восени 1941 року – з музею вилучали твори мистецтва для прикрашання квартир та службових приміщень вищих чинів окупаційної влади. Деякі з них, що потім повернули, були вивезені під час другого етапу пограбувань, який розпочався в середині серпня 1943 р. одночасно з наближенням радянських військ до Києва. За свідченням професора С. О. Гілярова, якого на той час було призначено директором, на початку твори ретельно спаковували у ящики, супроводжувані докладними описами. Пізніше, з 20 вересня, коли всіх співробітників музею звільнили (ймовірно, аби позбавитись свідків), «брали все, що траплялося, вже без обліку й оформлення документації». Як з'ясувалося пізніше, разом із творами мистецтва було вивезено або знищено частину облікової документації. Ось чому нам досі так складно з'ясувати точну кількість втрачених предметів. Принаймні згідно з «Актом збитків музею», датованому 14 серпня 1944 р., знищено або вивезено було 24 714 творів мистецтва. До порівняння: це половина кількості предметів, які зберігаються в Музеї Ханенків сьогодні.

Проте, незважаючи на всі свої втрати Музей Ханенків уже у післявоєнний період неодноразово, як жест доброї волі, повертав європейським музеям експонати, які були отримані як репарації та могли, хоча б якоюсь мірою, компенсувати втрачене. Так, у 1955 р. Дрезденській картинній галереї було віддано 478 картин Старих європейських майстрів та 396 художніх рам (згадаймо тут, що не кажучи вже про інші музеї, лише ми втратили 474 твори живопису). У 1958 р. до тодішньої НДР було передано 97 788 творів графіки

(тоді як музей втратив близько 15 тисяч гравюр), ще 10 творів живопису, 165 виробів з фарфору, 10 фрагментів давньокоптських тканин та давньоєгипетський папірус. Дещо пізніше до музеїв Німеччини, і знов як односторонній жест доброї волі, віддали: у 1993 р. – 32 аркуші європейської гравюри, а у 1996 р. – ще 365 аркушів. І вже відносно нещодавно, у 2004 р., до Нідерландів Музей Ханенків передав частину так званої «колекції Франца Кенігса»: 139 малюнків, у тому числі твори таких видатних майстрів, як Альбрехт Альтдорфер, Бальдунг Грін, Лукас Кранах, Ганс Гольбейн Молодший та 3 аркуші гравюр. Решта цієї колекції перебуває у Російській Федерації, і віддавати її не поспішають.

Я не можу беззастережно вдаватися до узагальнень, оскільки володію переважно фактами, що стосуються лише одного музею, втім підсумки, на мою думку, тут невтішні. Ми вже повернули більше, ніж втратили. Незважаючи на культурну руїну, яку залишила по собі Друга світова війна, досі Україна в питаннях реституції була аж надто шляхетною і повертала безцінні скарби без «взаємності», на яку варто було би розраховувати, керуючись нормами компенсаторної реституції. Такий компенсаторний шлях обрала сьогодні Польща – країна, культурні втрати якої можна порівняти з українськими. Саме такий підхід, на мою думку, і для нас є найдоцільнішим. Тут варто нагадати про визначення компенсаторної реституції, принципи якої затверджені документами ЮНЕСКО. «Compensatory restitutio» у міжнародному праві – вид матеріальної відповідальності держави, яка здійснила агресію. Полягає в обов'язку держави-агресора компенсувати заподіяну іншій державі матеріальні збитки шляхом передання їй предметів того ж роду, що й розграбовані і незаконно вивезені державою-агресором з території потерпілої держави.

Тобто, наше законодавство має бути доопрацьовано з огляду на особливості саме нашої культурної історії, трагічний перебіг якої робить справедливим певний національний егоїзм. Втрати, яких ми зазнали вже на сучасному етапі, під час російської агресії у Криму і на Донбасі, теж є тому підтвердженням.

Тепер щодо конкретних шляхів вирішення проблем компенсаторної реституції. Роки пошуків доводять, що художні скарби з українських музеїв зрідка потрапляли до музейних установ зруйнованої Німеччини та решти Європи, яка переживала скрутні часи. Переважно ці твори опинялися на «чорному» або «сірому» антикварному ринку, і тепер їх годі шукати по державних музеях та інших офіційних установах, радше – у приватних колекціях. Час від часу такі артефакти спливають на сучасних аукціонах, як було і з вищезгаданою картиною «Аркадський краєвид». Оскільки, незважаючи на походження твору, європейське законодавство стоїть переважно на захисті власника, повернути такий об'єкт можливо лише за

умови грошової компенсації. Тобто маємо платити за те, що було в нас вкрадено. Хіба це справедливо?

Дещо інша ситуація у США: там законодавство розділяє право власності та право володіння. Власником є той, хто може документально довести, що був позбавлений власності у незаконний спосіб. Людину, яка придбала сумнівний артефакт на аукціоні, отримала в подарунок або у спадок, вважають тимчасовим володарем цього предмета. Коли ж справжній власник заявляє про свої права, тимчасовий утримувач має повернути культурну цінність безоплатно. Це його ризик та збиток. Просто зараз за подібною схемою триває процес повернення в Україну картини П'єра Луї Гудро (1694–1731) «Закоханий погляд», на яку мені пощастило натрапити у передаукціонному каталозі антикварного дому «Дойл». Навесні цього року Джеффри С. Берман, прокурор США в Південному окрузі Нью-Йорка, вже офіційно оприлюднив інформацію про те, що вважає справедливим повернення цієї картини в Україну. Як повідомляє наше консульство у Нью-Йорку, справа лише за юридичними формальностями.

П'єр Луї Гудро (1694–1731). «Закоханий погляд»

Невдовзі ми матимемо змогу побачити, як діє в аналогічному випадку законодавство Франції стосовно картини Дірка ван Делена (1605–1671) «Вихід на прогулянку», втраченої Музеєм Ханенків за часів війни. Я вже маю всі докази того, що твір було продано аукціонним домом «Sotheby's» у 1991 р., і наразі він перебуває у Муніципальному музеї Сант-Круа у місті Пуатьє. Показово, що представники німецької частини Змішаної українсько-

німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей наголошують на тому, що Німеччина не може відповідати за повернення творів, які тепер опинилися поза її кордонами.

Дірк ван Делен (1605–1671). «Вихід на прогулянку»

Керуючись власним досвідом експерта з європейського живопису, можу запропонувати один з практичних підходів при вирішенні подібних справ. Нерідко на мої очі потрапляють картини, про які їхні власники розповідають так: «дідусь привіз з війни», або «родичі придбали після війни». Буває, що на цих творах збереглися позначки, за якими можна встановити їхнє походження з німецьких музеїв або відомих довоєнних колекцій. Якби в Україні було створено благодійний фонд, який міг би викуповувати такі твори у приватних власників, ми могли би завжди мати артефакти «на обмін» у рамках компенсаторної реституції. (Українська установа, до речі, мала б діяти у рамках державно-приватного партнерства.) Відповідний фонд, створений у сучасній ФРН, аналогічним чином мав би викуповувати у приватних власників у різних країнах ті твори, які були втрачені Україною внаслідок дій країни-агресора. Нагадаю, що стосовно Другої світової війни такою визнано нацистську Німеччину. Коштом подібного фонду ФРН могла б також набувати на антикварному ринку художні твори аналогічні до тих, які було знищено або незаконно вилучено в Україні, та повертати їх до постраждалих музеїв.

У такий спосіб могла би бути вирішена і юридична колізія, яка склалася довкола так званої «Бременської колекції» графіки, що наприкінці минулого року за нез'ясованих обставин потрапила до Посольства Німеччини в Україні.

На завершення, хочу ще раз привітати Бібліотеку Вернадського з поверненням надважливої частини нашої культурної спадщини і висловити надію, що у майбутньому таких щасливих подій побільшає.

Підсумки колоквіуму

Обставини передання грамоти стали одним із прикладів плідної наукової співпраці вчених Німеччини та України, щирого бажання повернути унікальну грамоту 1708 р. у Софійську колекцію Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, де вона зберігалася до Другої світової війни. Процедура передання передбачає проведення документально підтверджених досліджень походження культурного об'єкта та обставин його вивезення. У цих дослідженнях мають брати участь високопрофесійні історики, які володіють предметом дослідження та знанням мов і можуть працювати в колективі, де існує атмосфера творчої свободи та довіри. Таких істориків слід спеціально готувати у закладах вищої освіти під керівництвом вже досвідчених вчених, які можуть передати свій досвід.

Діяльність спільних колективів вчених та культурних діячів різних країн дає змогу ефективно вирішувати питання повернення трофейних культурних цінностей за умови повної підтримки державних урядових інституцій та дипломатичних служб, а також широкої громадськості, які усвідомлюють необхідність встановлення справедливості та повернення культурних цінностей власникам.

Це особливо важливо, враховуючи те, що багато культурних цінностей сьогодні перебуває у приватних колекціях та зібраннях. Досвід показує, що походження багатьох трофейних матеріалів, куплених після війни в антикварних магазинах, на аукціонах та ринках старовини для музейних зібрань, й до сьогодні залишається невідомим і для музейників. Тому важливими є і пошуки культурних цінностей через онлайнове ознайомлення з колекціями та зібраннями, через неформальне спілкування і контакти вчених та культурних діячів, шляхом розвитку міжнародного культурного та наукового співробітництва.

Однак, поки Україна не відновить спеціальну Національну комісію з повернення культурних цінностей при уряді України, яка візьме на себе створення Державного реєстру втрачених культурних цінностей, фінансування пошуків таких незаконно вивезених цінностей, ця робота буде зосереджена лише на поодиноких зусиллях свідомих вчених та матиме результатом лише випадкові знахідки, які повертатимуться в Україну за доброю волею їхніх нинішніх власників.

На завершення роботи колоквіуму Клаус Гества та Любов Дубровіна від імені німецько-українського колективу вчених висловили подяку всім, хто взяв участь у церемонії передання грамоти та організації колоквіуму. Особлива вдячність генеральному директору, її заступникам, вченому секретарю Бібліотеки, тим працівникам Бібліотеки Вернадського, які

підготували цю зустріч, провели екскурсії та репрезентували раритети Бібліотеки. У цьому заході взяли активну участь співробітники відділу міжнародної інформації та зарубіжних зв'язків Бібліотеки; відділів джерелознавства, рукописної спадщини Інституту рукопису; стародруків та рідкісних видань, музичного, образотворчого мистецтва, історичних колекцій та зібрань Інституту книгознавства; відділу культурних комунікацій. Дякуємо художникам, які оформлювали запрошення на колоквиум; співробітникам прес-центру, які запросили представників мас-медіа та організували інтерв'ю; технічним службам та іншим співробітникам Бібліотеки Вернадського, які створили атмосферу свята.

Учасники наукового колоквиуму (зліва направо): Наталія Кашеварова, Тетяна Себта, Вольфганг Айхведе, Наталія Сінкевич, Корінна Кур-Королев, Катаріна Кухер, Клаус Гества, Любов Дубровіна, Галина Ковальчук

Зліва направо: Симон Лесснеркраус, Сергій Кот, Марина Палієнко, Ольга Степченко, Геннадій Боряк, Олексій Онищенко

Доповідь виголошує Наталія Сінкевич

Любов Дубровіна

Вольфганг Айхведе

Катаріна Кухер

Корінна Кур-Королев

Наталія Сінкевич

Любов Дубровіна

Сергій Кот

Спілкування учасників колоквиуму.
На передньому плані: Вольфганг Айхведе та професор Геннадій Боряк.
Позаду: Клаус Гества, Галина Ковальчук, Марина Палієнко, Сергій Кот

Академік Олексій Онищенко, завідувачка відділу кодикології НБУВ Марина Філіпович,
вчений секретар НБУВ Вікторія Горєва

Заступниця директора
Національного музею мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків
Олена Живкова та Любов Дубровіна

Олена Живкова
та Геннадій Боряк

Олексій Онищенко та Андрій Матвійчук

Тетяна Арсеєнко та Ольга Степченко спілкуються з членами німецької делегації.
Праворуч: В'ячеслав Корнієнко та Неля Куковальська

Галина Ковальчук ознайомлює гостей з раритетами у відділі стародруків НБУВ

Ознайомлення гостей з унікальними рукописними книгами

Рукописні грамоти та книги із Софійської колекції

Виставка музичних раритетів та виступ молодого піаніста Антона Лабік-Пронюка.
Зліва направо сидять: Галина Ковальчук,
завідувачка відділу музичних фондів Лариса Івченко,
Наталія Кашеварова, Тетяна Арсеєнко

Загальне фото з грамотою. Ліворуч: Наталія Сінкевич,
Корінна Кур-Королев, Катаріна Кухер, Клаус Гества.
Праворуч: Вольфганг Айхведе, Тетяна Себта, Любов Дубровіна

ЗМІСТ

УРОЧИСТЕ ПЕРЕДАННЯ В УКРАЇНУ «СОФІЙСЬКОЇ ГРАМОТИ» – ОРИГІНАЛУ ЦАРСЬКОЇ ГРАМОТИ ПЕТРА І ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ НА КИЇВСЬКУ МИТРОПОЛІЮ ІОАСАФА КРОКОВСЬКОГО 1708 РОКУ, ВИВЕЗЕНУ З УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Відкриття заходу та вітальні слова	7
Презентація повернутого раритету та його передання	13

КОЛОКВІУМ «УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКА ІСТОРІЯ ОРИГІНАЛУ ГРАМОТИ ПЕТРА І»

Вступні слова	29
---------------------	----

ДОПОВІДІ

Сінкевич Н. Історичне значення грамоти на поставлення митрополита Іоасафа Кроковського	31
Сєбга Т. З Софійського собору до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: місцезнаходження грамоти до 1941 р.	36
Кур-Королев К. Зондеркоманда СС Кюнсберга в окупованому Києві ..	45
Кухер К. Інститут Східноєвропейських студій і краєзнавства Тюбінгенського університету та грамота Петра І	50
Айхведе В. У пошуках втрачених надбань культури	55
Ковальчук Г., Степченко О. Книжкове зібрання та колекція рукописів Софійського монастиря в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського	64

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ КОЛОКВІУМУ ТА ПИТАНЬ РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

ВИСТУПИ

Дубровіна Л. Колекційні фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: доля під час війни	76
Татїївська І. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції мистецьких культурних цінностей (1992–2011): історія та перспективи	80
Боряк Г. На шляху подолання стереотипів й ідеологем: нотатки експерта з проблем переміщених культурних цінностей	84
Кот С. Повернення грамоти 1708 року в Україну та актуальні проблеми сучасних українсько-німецьких взаємин у сфері повернення та реституції втрачених культурних цінностей	90

Онищенко О. Важливий складник успішного результату – об’єднання зусиль у науковому процесі вивчення складних питань історії переміщень культурних цінностей.....	94
Палієнко М. Досвід спільної праці німецьких та українських учених – важливий методологічний апарат у науковій підготовці студентів-істориків та аспірантів	97
Кашеварова Н. Дослідження долі культурних цінностей періоду нацистської окупації під час Другої світової війни в Україні (1992–2019).....	99
Живкова О. Мистецька культурна спадщина та компенсаторна реституція: шляхетна щедрість або національний егоїзм	103
Підсумки колоквиуму	110

Наукове видання

**ПОВЕРНЕННЯ З НІМЕЧЧИНИ В УКРАЇНУ
ГРАМОТИ ПЕТРА І
ІОАСАФУ КРОКОВСЬКОМУ 1708 РОКУ**

**Матеріали урочистого передання грамоти
та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р.,
присвяченого історії унікального документа Софійської колекції**

Обкладинка С. Головахи
Редактор Н. Маслакова
Комп'ютерне верстання Л. Загородня
Комп'ютерне складання Т. Галемова

Підп. до друку 03.12.2019 р. Формат 70x108/16.
Друк ризограф., офсет. Умов. друк. арк. 7,98. Обл.-вид. арк. 6,56.
Наклад 100 прим. Зам. № 36.

Надруковано у Національній бібліотеці України
імені В. І. Вернадського.
просп. Голосівський, 3, Київ, 03039, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

